

Міністерство освіти та науки України

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-
ДОРОЖНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА БІЗНЕСУ

Кафедра економічної теорії і права

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

по курсу

«Господарське право»

Харків 2005

ПЛАН

- Тема 1: Господарські відносини та господарське право
- Тема 2: Господарське законодавство
- Тема 3: Суб'єкти господарського права
- Тема 4: Правовий статус акціонерних товариств
- Тема 5: Правовий статус інших господарських товариств
- Тема 6: Правовий статус підприємств
- Тема 7: Загальна характеристика господарських договорів
- Тема 8: Правове регулювання кредитно-розрахункових відносин
- Тема 9: Правове регулювання банкрутства
- Тема 10: Правове регулювання біржової діяльності в Україні
- Тема 11: Захист прав суб'єктів господарської діяльності в арбітражному суді

Тема 1: ГОСПОДАРСЬКІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

1. Предмет регулювання господарського права

Господарське право, як і будь-яка інша юридична дисципліна, може бути визначене насамперед за предметною ознакою, тобто за сукупністю суспільних відносин, що регулюються нормами господарського права. З цієї точки зору **господарське право** є системою норм, які регулюють господарські відносини, тобто відносини, в які вступають організації, підприємці у процесі своєї господарської діяльності. Господарські відносини у сфері економіки України становлять предмет господарського права.

Зміст предмета господарського права визначається двома основними поняттями: «народне господарство» і «господарська діяльність».

Зазначені поняття визначаються в чинному законодавстві України. Так, згідно із Законом від 3 серпня 1990 р. «Про економічну самостійність України» (Відомості Верхов. Ради УРСР.- 1990.- № 34- Ст. 449) до *народного господарства* України належать усі розташовані на її території підприємства, установи, організації. В сукупності вони утворюють народногосподарський комплекс України (ст. 1). Це основне коло суб'єктів, які здійснюють господарську діяльність. Історично склалося так, що абсолютна більшість цих суб'єктів є державними організаціями. У зв'язку з цим держава як власник цих підприємств, установ та організацій здійснює в широких межах державне регулювання економіки. Відносини, що виникають при цьому, регулюються різними галузями права: господарським, адміністративним, фінансовим та ін.

Поняття «господарська діяльність» слід визначати також виходячи з позиції законодавця, тобто на підставі ст. 1 Закону України «Про підприємництво» та ст. 1, 20-22 Закону «Про підприємства в Україні» (Відомості Верхов. Ради України - 1991.- :№ 24- Ст. 272).

Господарська діяльність як предмет господарського права - це виготовлення та реалізація продукції, виконання робіт, надання послуг з метою одержання прибутку. Здійснюють її господарюючі суб'єкти - власники або власники основних фондів і оборотних коштів. Підприємства — суб'єкти господарського права можуть здійснювати всі види господарської діяльності, які не заборонені законодавством України і не суперечать їхнім статутам (ст. 1 Закону «Про підприємства в Україні»).

Господарське право України розвивається як система норм, які регулюють три сектори економіки. Домінуючим є державний сектор, до якого належать різноманітні господарюючі суб'єкти, засновані на державній власності (близький до нього сектор, заснований на комунальній власності). Другий сектор становлять підприємства, засновані на колективній власності (західні економічні теорії вважають його приватним, але він в нашій країні настільки одержавлений, що вважати його приватним немає достатніх підстав). Це - колективні підприємства, виробничі кооперативи, господарські товариства.

Третім, найбільш цікавим сектором, що швидко розвивається, є приватний сектор. З розвитком процесу приватизації майна державних підприємств питома вага цього сектора зростатиме. Норми господарського права України будуть «комерціалізуватися» (зменшуватиметься елемент державного регулювання). Воно перетворюватиметься у комерційне право, яке діятиме паралельно з цивільним.

У країнах ринкової економіки правові системи традиційно включають комерційне (не господарське, як у нас) право. Це системи норм права, що регулюють комерційну діяльність у широкому розумінні, тобто виробництво і купівлю-продаж **товарів**, робіт, послуг (а не в розумінні «правил торгівлі»). У **таких** країнах, як Німеччина, Франція, Сполучені Штати **Америци**, комерційне право кодифіковане у формі комерційних кодексів, **які** діють паралельно з цивільними кодексами.

2. Господарські правовідносини, їх ознаки та види

У сфері економіки виникають і функціонують різноманітні відносини, пов'язані з господарською діяльністю. Зокрема, держава здійснює функції загального управління економікою. З цією метою у центрі й на місцях діють органи державної виконавчої влади - міністерства, державні комітети, інші центральні органи. Отже, у народному господарстві складаються управлінські відносини між цими органами і підприємствами. Ці відносини регулюються адміністративним правом, тобто є адміністративними правовідносинами.

У народному господарстві застосовується наймана праця працівників. Відносини щодо організації її застосування, оплати праці, часу праці і відпочинку, гарантій та компенсацій тощо регулює трудове право.

Господарюючі суб'єкти в процесі господарювання володіють і користуються природними ресурсами. Відносини щодо природокористування регулюються природоресурсовими галузями права (земельне, водне, гірниче, лісове, екологічне тощо).

Господарюючі суб'єкти формують з прибутку і використовують власні фінансові ресурси, є платниками податків тощо. Отже, вони є суб'єктами фінансових правовідносин.

Між підприємствами, підприємцями та громадянами виникають майнові відносини щодо задоволення особистих потреб громадян у товарах, роботах, послугах. Ці відносини регулює цивільне право.

Визнавати всі зазначені відносини господарськими, як це іноді робиться в літературі, означало б, що спеціальної категорії господарських відносин взагалі не існує. Об'єктивно необхідні для здійснення господарської діяльності **вони** за своєю економічною природою не є господарськими. Ці відносини лише створюють організаційні, матеріальні, фінансові **та інші** передумови функціонування господарських відносин.

Господарсько-правова концепція визначає господарські відносини у власному (спеціальному) розумінні. А саме: господарськими є відносини між господарюючими суб'єктами (підприємствами, підприємцями) і органами управління, які утворюються у процесі організації і безпосереднього здійснення господарської діяльності. Господарські відносини як предмет регулювання складаються лише з двох елементів - організаційного (організація виробництва, обігу) і майнового. Сукупність господарських відносин у такому вузькому розумінні є предметом господарського права. За предметом у такому розумінні господарське право вирізняється з інших галузей права, норми яких діють у народному господарстві.

Господарські відносини мають певні ознаки. Перша ознака - це обмежене, порівняно з цивільним правом, коло суб'єктів. Такими суб'єктами є:

- господарські організації, створені для безпосередньої господарської діяльності і зареєстровані як юридичні особи;
- державні і недержавні органи, які здійснюють управління економікою (міністерства, держкомітети, господарські об'єднання, управління тощо);
- структурні підрозділи господарських організацій, наділені компетенцією щодо здійснення господарської діяльності;
- фізичні особи, офіційно зареєстровані у статусі підприємців;
- державні і громадські установи та організації, що є споживачами продукції (товарів), робіт, послуг.

Особливим суб'єктом господарських відносин є держава, від імені якої діють її органи.

Другою характерною ознакою господарських відносин є поєднання в них організаційних і майнових елементів. Таке поєднання викликане тим, що однією з правових підстав виникнення та функціонування господарських правовідносин між господарюючими суб'єктами та їх контрагентами є «акти планування» (ст. 152 Цивільного Кодексу Української РСР), зокрема, державні замовлення. Правовою підставою виникнення господарських правовідносин є рішення їхніх суб'єктів укласти відповідний договір (п. 1 ст. 21, п. 2 ст. 22 Закону «Про підприємства в Україні»). Ці рішення

ґрунтуються на планах підприємств (плани економічного і соціального розвитку, бізнес-плани).

Третя ознака господарських відносин - їх матеріальний зміст, тобто суспільне виробництво і реалізація (оборот) господарюючими суб'єктами продукції (виконання робіт, надання послуг).

За наведеними ознаками господарських відносин можна **розмежувати** предмети регулювання цивільного і господарського права. **Отже**, норми цивільного права універсальні і поширюються на фізичних і юридичних осіб незалежно від діяльності, якою вони займаються. Норми господарського права спеціальні в тому розумінні, що діють лише стосовно юридичних осіб, їх структурних підрозділів, окремих підприємців, які здійснюють суспільну господарську діяльність і споживають її результати. Тобто предмет господарського права вужчий від предмета цивільного права. Цивільне право складається з норм однієї галузі, які на засадах юридичної рівності суб'єктів регулюють майнові і особисті немайнові відносини; господарське право відповідно до законодавства є комплексною галуззю. Воно ґрунтується на загальних нормах цивільного права про правоздатність **юридичних** осіб, зобов'язання та нормах про окремі види господарських договорів. У господарському праві об'єднуються також ті норми адміністративного, фінансового **й інших** галузей права, які регулюють господарську діяльність підприємств та інших господарюючих суб'єктів.

Сукупність господарських відносин, які складаються між господарюючими суб'єктами, їхніми контрагентами, органами управління в процесі організації і здійснення господарської діяльності: виробництва і реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг, становить предмет господарського права.

Виходячи з цього господарське право можна визначити як систему правових норм, що регулюють господарські відносини у процесі організації та безпосереднього здійснення господарської діяльності.

3. Методи господарського права

Методи господарського права - це сукупність способів регулюючого впливу норм господарського права на поведінку суб'єктів господарських правовідносин. Концептуально методи господарського права будуються на двох принципах: загальнодозвільному («<<дозволено все, що не заборонено законом>>»), за яким діють підприємства і підприємці, та зобов'язуючому («суб'єкти господарського права зобов'язані і мають вчиняти те, що на них покладено законом»). Цей принцип в основному стосується органів державного управління економікою. Як зазначається в ст. 19 Конституції України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Господарські відносини є комплексними відносинами. Вони поєднують у собі організаційні і майнові (вартісні) елементи. Тому у господарському праві як комплексній галузі права загалом діють три (а не один, як у некомплексних галузях) основні методи правового регулювання.

Передусім це *метод автономних рішень* суб'єктів господарських відносин. Він ґрунтується на тому, що підприємства, підприємці мають право з власної ініціативи приймати будь-які рішення, які не суперечать законодавству України (ст. 27 Закону «Про підприємства в Україні», ст. 3, 5 Закону «Про підприємництво»). Це означає, що суб'єкти господарських відносин самостійно: а) планують свою господарську діяльність; б) в межах законодавства вільно обирають предмети господарських договорів і визначають зобов'язання в них, всі необхідні умови господарських взаємовідносин (ст.20,21 Закону «Про підприємства в Україні», ст. 5 Закону «Про підприємництво»).

Існує ще *метод владних приписів* (вимог законів і вказівок компетентних органів, обов'язкових для суб'єктів господарських відносин). Згідно з ним діяльність (поведінка)

суб'єктів підпорядковується обов'язковим моделям правовідносин, визначеним законодавством. Це, зокрема, обов'язковість дотримання заборон закону щодо здійснення господарської діяльності (ліцензії, квоти, спеціальні режими тощо), обов'язок визначених у законодавстві підприємств укладати з державою державні контракти та ін.

У господарському праві діє також *метод рекомендацій*. Держава регулює поведінку суб'єктів господарських відносин шляхом рекомендованих моделей відповідних правовідносин. Наприклад, зразкові форми договорів щодо окремих видів відносин, методичні рекомендації стосовно окремих видів діяльності у сфері господарювання - це приклади застосування державою зазначеного методу.

Залежно від конкретних господарських ситуацій, інтересу держави стосовно тих або інших господарських відносин та інших чинників, що регулюють господарське життя, можуть використовуватися будь-які із зазначених методів, виходячи з того, який з них буде найефективнішим.

Тема 2: ГОСПОДАРСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО

1. Поняття, ознаки та особливості господарського законодавства

Норми господарського права як загальні правила поведінки суб'єктів господарських відносин функціонують завдяки своїй нормативній формі — формі нормативних актів. Саме у формі нормативних актів норми господарського права приймаються, вивчаються і застосовуються, тобто функціонують як загальні обов'язкові правила господарювання. Відповідно господарське законодавство загалом можна визначити як систему нормативних актів, які згідно із законом є інституційними джерелами господарського права. Основними джерелами господарського права є саме закони та інші нормативні акти. Такі форми права, як звичай, судовий прецедент, у цій сфері застосовуються рідко.

Система господарського законодавства загалом обумовлена предметом регулювання. Офіційно межі цього предмета не визначені через відсутність у даному законодавстві кодифікованого нормативного акта типу Господарського (Комерційного) кодексу. Тому теоретично обґрунтовуються два визначення меж предмета господарського законодавства.

Згідно з першим визначенням предметом господарського законодавства є господарські відносини у спеціальному розумінні, тобто **відносини** між організаціями щодо виробництва і реалізації (поставки, купівлі-продажу, міни) продукції, відносини у капітальному будівництві, відносини у закупівлі сільськогосподарської продукції в аграрних товаровиробників (агропідприємств та фермерських господарств), відносини організацій всіх видів транспорту з клієнтами та між собою, відносини у державному страхуванні, зовнішньоекономічній діяльності, планові та господарсько-процесуальні відносини. Це точка зору представників теорії господарського права. Згідно з нею господарське законодавство являє собою самостійну галузь — систему нормативних актів, правила яких регулюють господарські відносини щодо організації та здійснення господарської діяльності в галузі суспільного виробництва і обігу.

Теорія господарського права виходить з того, що як галузь господарське законодавство окреслене лише господарськими відносинами і не включає всіх нормативних актів (фінансового, адміністративного, трудового права тощо), які теж регулюють народне господарство. У такому спеціальному значенні господарське законодавство кодифіковане лише частково, стосовно окремих видів господарських відносин: транспортних, господарсько-процесуальних.

Друге визначення предмета господарського законодавства формулюється не за предметом регулювання («господарські правовідносини»), а за «критерієм адресата» — за відношенням нормативних актів до народного господарства, адресованості їх цьому об'єктові (а не господарюючим суб'єктам майнових відносин).

Згідно з цим визначенням **господарське законодавство** є сукупністю нормативних актів, які регулюють усі, а не тільки господарські, правовідносини у народному господарстві. Таке визначення терміна «господарське законодавство» узагальнює адресоване економіці цивільне (насправді господарське), трудове, фінансове, земельне, екологічне та інші окремі системи законодавства. Тобто це безмежно широка «суперсистема» законодавства («безмежний нормативний масив»). Прихильники цієї теорії називають господарське законодавство не галуззю, а «нормативним масивом» — терміном, змістовно-понятійні межі якого з'ясувати важко. Він охоплює всі нормативні акти, котрі так чи інакше стосуються народного господарства. З урахуванням того, що і суто господарсько-правових актів у нас дуже багато, наукова цінність цієї теорії досить сумнівна.

Ознаки та особливості господарського законодавства, однією з яких є комплексний зміст основних нормативних актів, більш повно характеризують цю галузь

законодавства. Переважна більшість нормативних актів господарського законодавства включає норми двох і більше галузей права.

Як приклад можна навести Закон «Про підприємства в Україні». Це акт господарського законодавства, який містить норми господарського або цивільного (ст. 10, 20, 21), адміністративного (ст. 16), фінансового (ст. 18, 23, 24), трудового (ст. 19) та інших галузей права.

Комплексними є й інші (кодифіковані) акти господарського законодавства, наприклад, транспортні статuti та кодекси.

Другою ознакою і особливістю господарського законодавства є те, що воно включає в себе одногалузеві акти господарського (цивільного) законодавства. Такими, зокрема, слід вважати Положення про поставки продукції виробничо-технічного призначення та Положення про поставки товарів народного споживання. Вони одногалузеві, бо регулюють відносини щодо укладання та виконання відповідних господарських договорів.

Об'єктивною ознакою господарського законодавства є множинність актів, зумовлена тим, що:

- 1) це законодавство регулює різні види господарської діяльності (промислової, будівельної, транспортної, комерційної тощо), кожен з яких має суттєві особливості, які враховуються у спеціальних актах;
- 2) в економіці наявні різні форми власності (приватна, колективна, державна), що теж відповідним чином диференціює акти господарського законодавства;
- 3) на території України застосовуються акти законодавства Союзу РСР з питань, які не врегульовані законодавством України (в тому числі і стосовно законодавчого регулювання господарських відносин), за умови, що вони не суперечать Конституції і законам України;
- 4) відсутній кодифікований акт господарського законодавства, натомість, діє значна кількість актів, прийнятих вищим та центральними органами державної виконавчої влади.

З названих об'єктивних факторів і суб'єктивних причин напрошується висновок про те, що кодифікувати господарське законодавство навіть у великому акті (Господарському чи Комерційному кодексі) буде дуже важко. Тому як один з варіантів, як перший крок на шляху систематизації господарського законодавства можлива його інкорпорація, тобто прийняття Зводу господарського законодавства України.

Наступною ознакою господарського законодавства України є його поєднання з комерційним правом інших країн та міжнародними договорами з господарських питань. Воно здійснюється згідно з певними принципами, зазначеними нижче.

Принцип пріоритету спеціальних норм міжнародного договірної права над загальними нормами господарського права України. Цей принцип сформульований, зокрема, у ст. 4 Закону «Про підприємства в Україні»: «Якщо міжнародним договором або міжнародною угодою встановлено інші правила, ніж ті, що містить законодавство про підприємства, то застосовуються правила міжнародного договору або міжнародної угоди». З цього принципу виходить, наприклад, інвестиційне законодавство України.

Принцип надання нормам міжнародних економічних договорів статусу національного законодавства України. Законом України від 11 грудня 1991 р. «Про дію міжнародних договорів на території України» (Відомості Верхов. Ради України.- 1992.- № Ю.-Ст. 137) встановлено, що «укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України й застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства». Якщо такого порядку не встановлено, пріоритет, згідно з нормами міжнародного права, мають норми міжнародних договорів.

Третім принципом поєднання господарського законодавства України з комерційним правом інших країн є право сторін зовнішньоекономічних договорів обирати (погоджувати вибір) право країни, яким визначаються права та обов'язки сторін договорів. Законодавством України також передбачено, що за відсутності згоди сторін

щодо застосовуваного права діє право країни місцезнаходження (основного місця діяльності, заснування, проживання) сторони-виконавця договору: продавця, наймодавця, перевізника, кредитора, поручителя тощо (ст. 6 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність»). Це так званий принцип місця. Територіальний принцип діє також стосовно деяких видів договорів (про створення спільного підприємства, про виконання будівельно-монтажних робіт та ін.), коли застосовується право країни, на території якої створюється та реєструється СП, виконуються роботи чи здійснюється інша діяльність.

Завершуючи розгляд цього питання, слід зазначити, що поняття «господарське законодавство» охоплює як господарські закони у власному значенні, так й інші нормативні акти з питань господарської життєдіяльності. Це законодавство включає в себе і так зване відомче господарське законодавство. До відомчих нормативних актів належать у такому разі ті, що мають нормативну силу стосовно прав і обов'язків суб'єктів господарських відносин. Це нормативні акти міністерств, державних комітетів, інших органів виконавчої влади, що здійснюють державне управління економікою.

Незважаючи на те, що стосовно господарських відносин впроваджено принцип прямої дії законів і сфера дій відомчого господарського законодавства, таким чином, обмежується, його питома вага у складі господарського законодавства ще досить значна. З метою забезпечення законності актів відомчого законодавства, їх відповідності законам та підзаконним нормативним актам Указом Президента України від 3 жовтня 1992 р. «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» в Україні введено державну реєстрацію відомчих нормативних актів, її здійснюють Міністерство юстиції України (щодо актів, прийнятих центральними органами) та управління юстиції областей і міст Києва і Севастополя (щодо актів місцевих органів управління).

До господарського законодавства належать також нормативні акти, які в теорії права називають локальними, або статутними. Це статuti і установчі договори підприємств, господарських товариств, господарських об'єднань, положення про структурні підрозділи підприємств, у тому числі відособлені (філії, представництва, відділення). Сукупність цих нормативних актів є, з юридичної точки зору, своєрідним елементом господарського законодавства.

По-перше, зазначені акти приймаються (затверджуються), як правило, тими суб'єктами, статутні процедури функціонування яких вони регулюють, тобто підприємствами (щодо державних підприємств діє порядок затвердження їхніх статутів уповноваженими на це органами), товариствами, концернами, корпораціями, асоціаціями тощо. Звідси джерелом юридичної сили статутів, установчих договорів тощо є нормотворчі повноваження саме цих осіб як заснованих на законі соціальних інститутів. Межі таких повноважень визначені законом, тобто статутне право ґрунтується на законі. По-друге, за колом осіб такі акти є «суб'єктними», тобто поширюються лише на тих суб'єктів, що їх прийняли. Звідси визначення *локальні*.

2. Нормативні акти господарського законодавства: поняття і види

Визначення нормативного акта господарського законодавства ґрунтується на загальнотеоретичному понятті «*нормативний акт*».

Нормативний акт господарського законодавства являє собою офіційний письмовий документ компетентного органу держави, який є джерелом норм господарського права, тобто встановлює (змінює) або припиняє норми господарського права.

Норма господарського права - це елемент системи комплексної галузі господарського права. Нормативний акт діє як елемент зовнішньої форми господарського права, елемент комплексної галузі господарського законодавства.

З цього визначення випливають дві основні ознаки нормативного акта господарського законодавства. Перша стосується змісту, за яким нормативний акт є офіційним джерелом правової інформації про чинні норми права у сфері господарської діяльності. Друга ознака стосується форми. **Нормативний акт** - це юридично-технічна форма встановлення, опублікування і застосування норм господарського права.

Як форма господарське законодавство є основним видом правової інформації, визначення якої дає Закон України від 2 жовтня 1992 р. «Про інформацію» (Відомості Верховної Ради України - 1992- № 48.- Ст. 650).

Згідно із ст. 22 цього закону господарське законодавство є «сукупністю документованих або публічно оголошених відомостей» (про господарське право України). Це означає, що державні органи зобов'язані забезпечувати видання законів та інших нормативних актів господарського законодавства, причому «у найкоротші строки після набрання ними чинності». Ця норма, на жаль, виконується не належним чином, особливо щодо підзаконних актів господарського законодавства.

Поняття нормативного акта господарського законодавства багатозначне. Воно визначає різноманітні щодо юридичної сили, форми і сфер дій нормативні акти. Тому вони класифікуються на види шляхом визначення актів господарського законодавства за двома основними критеріями:

юридичною силою актів та змістом норм господарського права, які вони встановлюють.

Згідно з юридичною силою господарське законодавство функціонує як вертикальна ієрархічна система нормативних актів. Структура цієї системи обумовлена структурою органів законодавчої і державної виконавчої влади, які мають законодавчі і нормотворчі повноваження щодо регулювання господарської діяльності. В ній можна виділити декілька блоків, головними з яких є *господарське законодавство*, що ґрунтується на статтях і нормах Конституції України про власність, про підприємництво, про компетенцію вищих органів державної влади (Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів) у нормативному регулюванні господарської діяльності'.

Другий блок становлять *господарські закони*. Їх можна класифікувати як:

- загальні (Закон України «Про власність»; Цивільний кодекс, який регулює основні види господарських відносин і договорів);
- закони про види і правовий статус господарюючих суб'єктів (Закони «Про підприємства в Україні», «Про господарські товариства», «Про колективне сільськогосподарське підприємство» тощо);
- закони про окремі види господарської діяльності (Кодекс торговельного мореплавства. Повітряний кодекс України);
- закони про окремі відносини (наприклад, Арбітражний процесуальний кодекс України).

Ще один блок нормативних актів господарського законодавства становлять так звані *законодавчі акти*:

- а) постанови Верховної Ради України з господарських питань, які приймаються як акти поточного законодавства;
- б) Декрети Кабінету Міністрів з господарських питань, які приймалися Кабінетом Міністрів України на підставі тимчасових повноважень, делегованих йому Верховною Радою України.

Великий за обсягом блок господарського законодавства становлять *підзаконні нормативні акти*:

- а) укази Президента України з господарських питань (наприклад, «Про інвестиційні фонди та інвестиційні компанії» від 19 лютого 1994 р., «Про державну комісію з цінних паперів та фондового ринку» від 14 лютого 1997 р.);
- б) розпорядження Президента України з окремих господарських питань, які видаються як оперативні господарські акти (наприклад, «Про заходи щодо майна загальносоюзних громадських організацій колишнього Союзу РСР» від 24 травня 1994 р., «Про заходи щодо врегулювання відносин заборгованості підприємств» від 14 травня 1997 р.);

- в) постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України з господарських питань, які приймаються відповідно до ст. 117 Конституції України;
- г) господарські нормативні акти міністерств, державних комітетів та інших центральних органів виконавчої влади. Ці акти приймаються у вигляді положень, інструкцій, правил тощо, затверджуваних наказами відповідних міністрів. До цієї групи відомчого законодавства належать також акти, прийняті господарськими об'єднаннями (асоціаціями, корпораціями, концернами тощо), та локальні нормативні акти господарюючих суб'єктів;
- д) нормативні акти господарського законодавства місцевих рад та місцевих держадміністрацій (нормативні господарські акти територіальної дії).

Важливою як у теоретичному, так і в практичному аспекті є загальна класифікація нормативних актів господарського законодавства на види за змістом тих норм господарського права, які офіційно встановлюють ці акти. Залежно від змісту доктрина господарського права розрізняє чотири види актів:

- акти, норми яких є загальними правилами функціонування господарських правовідносин. Такі норми містяться у кодексах, які кодифікують окремі інститути господарського права. Зокрема, Цивільний кодекс кодифікує норми про договірні господарсько-правові інститути: купівлю-продаж, поставку та інші форми обміну; загальний і будівельний підряди; перевезення вантажів; інститут майнової відповідальності господарюючих суб'єктів і т. ін. Щодо окремих видів правовідносин діють спеціальні кодифіковані акти господарського законодавства. Це, зокрема, транспортні кодекси та статuti, загальні правила перевезення вантажів;
- компетенційні акти, які визначають види господарюючих суб'єктів, а також їхні права і обов'язки щодо господарювання, тобто господарську компетенцію;
- нормативні документи, що регулюють технічні параметри виробництва та його результати, зокрема, технологічні процеси, якість продукції (робіт, послуг), витрати (норми витрат матеріальних і трудових ресурсів, норми виробітку тощо) Формами нормативних документів є стандарти (державні, галузеві, підприємств, технічні умови), а також державні будівельні норми і правила;
- нормативні акти, що виражають норми-завдання, тобто визначають своїм адресатам конкретні результати, яких мають досягти суб'єкти господарських відносин при належній правомірній поведінці, а не загальні правила поведінки. Юридично-технічною формою актів цього виду є акти планування, програми (технічна форма) і закони та постанови про їх затвердження (юридична форма).

3. Система господарського законодавства

Крім вертикальної (згідно з юридичною силою актів) системи, господарське законодавство має так звану горизонтальну систему. Вона визначається предметом регулювання у широкому розумінні, тобто видами господарської (продукція, роботи, послуги) і функціональної (управління, фінансування, ціноутворення, стандартизація) діяльності, галузями народного господарства, видами господарських відносин. Отже, основою системи господарського законодавства у такому розумінні є матеріальний критерій, зміст предмета регулювання.

У кодифікованих галузях законодавства їх системи визначаються структурами кодексів. Господарське законодавство не кодифіковане. Воно має офіційну інкорпорацію у формі розділу IV «Законодавство про народне господарство» Зводу законів УРСР (т. 5). Ця форма розрахована на «союзно-українське» господарське законодавство. Отже, в своїй основі вона застаріла.

Структурними підрозділами системи господарського законодавства є окремі законодавчі (нормативні) інститути. Інститут становить собою групу (підсистему) нормативних актів, предметом яких є комплекс однорідних відносин чи вид діяльності.

Основою господарського законодавства є система статусних, або компетенційних, законів, тобто таких, які визначають правове становище господарюючих суб'єктів (законодавчий інститут господарюючих суб'єктів). Ці закони класифікуються залежно від кола осіб, на які вони поширюються. Так, загальні закони «Про підприємництво», «Про підприємства в Україні» поширюються на всі підприємства і на всіх підприємців. Вони визначають види і організаційні форми підприємств, порядок їх створення та реєстрації, економічні і правові умови діяльності, порядок припинення діяльності підприємств. До загальних законів цієї групи належить Закон України від 14 травня 1992 р. «Про банкрутство», який визначає умови та порядок визнання підприємств (юридичних осіб) банкрутами з метою задоволення претензій кредиторів.

Крім загальних законів до статусних (компетенційних) відносять закони, які визначають правове становище окремих видів підприємств усіх галузей економіки. Зокрема, це Закон України від 19 вересня 1991 р. «Про господарські товариства», яким визначаються поняття, види, умови створення і діяльності господарських товариств, тобто підприємств, які утворюються і діють на договірних умовах шляхом об'єднання майна і підприємницької діяльності їх учасників. Закон України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (Відомості Верхов. Ради України. - 1997.- №39.- Ст.261) враховує особливості правового становища кооперативів у сільському господарстві та їх об'єднань. Ще один приклад - Закон України від 19 березня 1996 р. «Про режим іноземного інвестування» (Відомості Верхов. Ради України. - 1996.- № 19.- Ст. 80), в якому розділ IV «Підприємства з іноземними інвестиціями» врегульовує особливості правового становища підприємства з іноземною інвестицією. Аналогічно регулюється правове становище інших окремих видів підприємств: виробничих кооперативів, колективних сільськогосподарських підприємств та ін.

Іншим інститутом господарського законодавства є група нормативних актів, які регулюють правове становище об'єднань підприємств: асоціацій, корпорацій, концернів, консорціумів тощо.

Загальний порядок створення і державної реєстрації об'єднань підприємств регулюється Законом «Про підприємства в Україні» (об'єднань кооперативів у сільському господарстві - Законом «Про сільськогосподарську кооперацію»). До цього правового інституту входять також Декрети Кабінету Міністрів України та укази Президента України про об'єднання підприємств окремих галузей (вугільної промисловості; зв'язку; транспорту та дорожнього господарства; електроенергетичних підприємств; нафтової, газової, нафтопереробної промисловості та нафтопродукто-забезпечення). Сюди відносять і відповідні локальні акти: установчі договори, статuti об'єднань.

Об'єднання підприємств створюються відповідно до вимог антимонопольного законодавства України, яке ґрунтується на двох основних законах - від 18 лютого 1992 р. «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» (Відомості Верхов. Ради України. - 1992.- №21- Ст. 296) та від 29 листопада 1993р. «Про Антимонопольний комітет України» (Відомості Верхов. Ради України. - 1993.- №50.-Ст. 472). Це специфічне законодавство, яке покликане виконувати функцію захисту ринків України від зловживання монополієм становищем окремими господарюючими суб'єктами. Названі закони створюють правову основу для обмеження і попередження монополізму, недопущення у підприємстві недобросовісної конкуренції, здійснення державного контролю за виконанням вимог антимонопольних законів. Загалом норми цих законів забороняють монополії, контракти і змови щодо обмеження конкуренції у виробництві та реалізації продукції (робіт, послуг), угоди з монополієм встановлення цін та інші монополієм явища і дії.

Фундаментальним інститутом господарського законодавства є система нормативних актів, які на основі Закону України від 7 лютого 1991 р. «Про власність» (Відомості Верхов. Ради України. - 1991.- № 20.- Ст. 249) регулюють відносини щодо управління (володіння, користування) нерухомим майном у народному господарстві. До цього інституту входять нормативні акти:

- про управління державною власністю. Це в основному укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, які деталізують положення ст. 31-39 (про державну власність) Закону України «Про власність». Стосовно державного сектора ці акти встановлюють правовий режим державного майна, яке знаходиться у повному господарському віданні державних підприємств або оперативному управлінні казенних підприємств та державних установ;
- про оренду державного та комунального майна;
- про приватизацію державного майна.

Окремим важливим інститутом господарського законодавства є інститут *господарського договірної (контрактної) права*. Значення його обумовлене тим, що інститут господарського зобов'язання і господарського договору є фундаментальним для всіх видів господарських відносин. Діюча система законодавства про договірне господарське право ґрунтується на кодифікованих законах і нормативних актах про окремі види договорів. Кодифіковані акти - це:

Цивільний кодекс України, що містить норми про зобов'язальне право та окремі види зобов'язань; Закон «Про підприємства в Україні», в ст.21 якого йдеться про господарські відносини підприємства, а в ст. 31 - про відповідальність за порушення договірних зобов'язань; Арбітражний процесуальний кодекс України, ст. 10 та 11 якого встановлюють загальний порядок урегулювання розбіжностей і спорів при укладанні, зміні та розірванні господарських договорів. До цього інституту належать також кодифіковані закони і підзаконні акти України і Союзу РСР, якими регулюються окремі види договорів (поставки - Положенням про поставки продукції виробничо-технічного призначення та Положенням про поставки товарів народного споживання; підряду на капітальне будівництво - Законом України від 18 вересня 1991 р. «Про інвестиційну діяльність» (Відомості Верхов. Ради України, - 1991.- № 47.- Ст. 646).

Законодавство про регулювання ринків капіталу, яке ґрунтується на Законі «Про власність», охоплює такі основні закони і декрети:

- Закон України від 20 березня 1991 р. «Про банки і банківську діяльність»;
- Закон України від 30 жовтня 1996 р. «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» (Відомості Верхов. Ради України - 1996.-№ 51.-Ст. 292), який визначає правові засади здійснення державного регулювання ринку цінних паперів та державного контролю за випуском і обігом цінних паперів та їх похідних в Україні;
- Закон від 10 грудня 1997 р. «Про національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні» (Відомості Верхов. Ради України.— 1998.- № 15.- Ст. 67), який визначає правові основи обігу цінних паперів у Національній депозитарній системі та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні;
- Закон України від 18 червня 1991 р. «Про цінні папери і фондову біржу» (Відомості Верхов. Ради України. 1991.-№ 38.- Ст. 508), який визначає умови і порядок випуску цінних паперів, а також регулює посередницьку діяльність щодо обігу цінних паперів в Україні;
- Декрет Кабінету Міністрів України від 17 травня 1993 р. «Про довірчі товариства» (Відомості Верхов. Ради України.-1993- № 19.- Ст. 207), яким визначено поняття довірчого товариства, особливості його створення та діяльності;
- Декрет Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» (Відомості Верхов. Ради України. - № 17.-Ст. 184). Він установлює режим здійснення валютних операцій на території України, визначає загальні принципи валютного регулювання, повноваження державних органів і функцій банків та інших кредитно-фінансових установ України в регулюванні валютних операцій, права й обов'язки суб'єктів валютних відносин, порядок здійснення валютного контролю, відповідальність за порушення валютного законодавства;
- Указ Президента України від 19 лютого 1994 р. «Про інвестиційні фонди та інвестиційні компанії» (Урядовий кур'єр - 1994.- 19 березня). Затверджене цим Указом Положення про інвестиційні фонди та інвестиційні компанії визначає поняття інвестиційних фондів та

інвестиційних компаній, порядок створення та умови їхньої діяльності, здійснення державного контролю, а також заходи щодо захисту інтересів їхніх учасників.

Законодавство *про страхування* регулює відносини між страховиками (страховими компаніями, створеними у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю) і страхувальниками (юридичними особами та дієздатними громадянами) щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків) за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхових платежів (страхових внесків, страхових премій). Дія цього законодавства не поширюється на державне соціальне страхування.

Антимонопольне законодавство, як атрибут правової системи ринкового спрямування, представлене в першу чергу Законом України від 18 лютого 1992 р. «Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності (Відомості Верхов. Ради України. - 1992.- № 21.- Ст. 296), який визначає правові основи обмеження і попередження монополізму, недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності та здійснення державного контролю за додержанням норм антимонопольного законодавства. До нього відносяться також Закон України від 26 листопада 1993 р. «Про Антимонопольний комітет України» (Відомості Верхов. Ради України - 1993.- № 50- Ст. 472), Закон України від 7 червня 1996р. «Про захист від недобросовісної конкуренції» (Відомості Верхов. Ради України. - 1996.- № 36.- Ст. 164), який визначає правові засади захисту господарюючих суб'єктів і споживачів від недобросовісної конкуренції, та інші нормативні акти.

Законодавство про зовнішньоекономічну діяльність. Основним нормативним актом тут є Закон України від 16 квітня 1991 р. «Про зовнішньоекономічну діяльність», який регулює такі види зовнішньоекономічної діяльності: зовнішню торгівлю; економічне і науково-технічне співробітництво; спеціалізацію та кооперацію виробництва, науки і техніки; економічні зв'язки в галузі будівництва; транспортні відносини; експедиторські операції; надання різноманітних послуг; банківські (кредитні, розрахункові та ін.) операції

Законодавство про нормативні документи (технічні норми) та умови їх застосування. Воно в основному представлене Декретами Кабінету Міністрів: від 8 квітня 1993 р. «Про державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил та відповідальність за їх порушення» (Відомості Верхов. Ради України - 1993.- № 23.- Ст. 247), від 10 травня 1993 р. «Про стандартизацію і сертифікацію (Відомості Верхов. Ради України - 1993- № 27- Ст. 289), а також Законом України від 18 листопада 1997 р. «Про державне регулювання видобутку і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» (Відомості Верхов. Ради України. - 1998.- №9.-Ст. 34) та Законом України від 11 лютого 1998 р. «Про метрологію та метрологічну діяльність» (Відомості Верхов. Ради України - 1998.-№30-ЗІ.-Ст. 194.

Зазначене законодавство:

- встановлює правові основи державного нагляду за додержанням стандартів, норм і правил суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями), визначає їхню відповідальність за порушення цих стандартів, норм і правил;
- спрямоване на захист інтересів народного господарства і громадян України, має на меті сприяння науково-технічному і економічному прогресу на основі використання результатів вимірювань гарантованої точності, виражених у тих одиницях, що допускаються до застосування, і створення сприятливих умов для розвитку міждержавних зв'язків;
- визначає правові та економічні основи систем стандартизації та сертифікації, встановлює організаційні форми їхнього функціонування на території України;
- встановлює правові основи державного контролю за видобуванням, виробництвом, використанням, обігом, обліком і зберіганням дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контролю за операціями з ними.

Законодавство про арбітражні суди та арбітражний процес визначає організацію та діяльність арбітражного суду — незалежного органу у вирішенні всіх господарських спорів, що виникають між юридичними особами, державними та іншими органами, а також організацію та діяльність міжнародного комерційного арбітражу (третейського суду) щодо вирішення спорів, які виникають при здійсненні зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків.

Тема 3: СУБ'ЄКТИ ГОСПОДАРЬСЬКОГО ПРАВА

1. Поняття суб'єкта господарського права

Поняття суб'єкта господарського права обґрунтоване теорією господарського права, яка виходить з того, що суб'єктами господарського права є учасники господарських відносин, тобто організації та їхні структурні підрозділи. Окремі громадяни, якщо вони здійснюють підприємництво без створення підприємства, також мають визнаватися суб'єктами господарського права, а не суб'єктами цивільного права, як вважалося раніше, хоча їхній правовий статус потребує легального дослідження.

Серед організацій-суб'єктів господарського права можна виділити: а) організації, які у вигляді професійного промислу виробляють і реалізують для суспільних (не власних) потреб продукцію, виконують роботи, надають послуги; б) організації - споживачі результатів господарської діяльності; в) організації, що здійснюють професійну управлінську діяльність в економіці.

Суб'єкти господарського права діють або як власники основних засобів виробництва (наприклад, кооперативи, господарські товариства), або як господарюючі суб'єкти, засновані власниками (наприклад, державне підприємство, приватне підприємство, підприємство, засноване кооперативом). Управлінські організації - міністерства, відомства - законом визначені як *уповноважені* власником (власниками) органи (ст. 33 Закону «Про власність», ст. 5 Закону «Про підприємства в Україні»).

Суб'єкти господарського права мають ряд ознак правосуб'єктності, закріплених господарським законодавством.

По-перше, ці суб'єкти мають певну *організаційно-правову форму*, в якій здійснюється господарська або управлінська діяльність. Організаційно-правову форму можна визначити як передбачену або санкціоновану правом організаційну структуру, в якій діє суб'єкт господарського права. Це або одна з форм підприємства, або установа (наприклад, міністерство), або організація (наприклад, об'єднання громадян, яке є учасником господарських відносин).

За загальним правилом, порядок створення, діяльності, реорганізації та ліквідації окремих організаційних форм суб'єктів господарського права визначається законодавством України (підприємства, об'єднання підприємств, міністерства тощо). Крім того, підприємець має право вибору організаційно-правової форми свого підприємства. Це може бути одна з передбачених законом форм, або навіть і не передбачена (наприклад, запозичена з-за кордону). У цьому разі підприємець керується Законом «Про підприємництво» і своїм статутом.

Другою ознакою суб'єкта господарського права є те, що він має *юридичне відокремлене і закріплене за ним майно* у формі основних фондів, обігових коштів, інших цінностей. Тобто у майновому відношенні суб'єкт господарського права є самостійним і не залежить у своїх рішеннях від засновників і учасників. Майно суб'єкта господарського права відокремлюється і закріплюється за ним у правовій формі, елементами якої господарське право визначило установчі документи (установчий договір, статут, акт про створення, положення) суб'єкта, самостійний або зведений (для господарських об'єднань) баланс, який відображає вартість майна суб'єкта в цілому, поточний та інші рахунки в банках.

Правом власності і господарським законодавством щодо управління майном визначається *правовий титул*, за яким майно належить суб'єктові. Це може бути право власності, право повного господарського відання (зокрема, щодо державних підприємств), право оперативного управління (щодо міністерств, інших державних установ і організацій, що перебувають на державному бюджеті, щодо казенних підприємств), право оренди (орендні та інші підприємства, утворені на базі орендованого майна).

Третьою, суто юридичною, ознакою суб'єкта господарського права є його *господарська її правосуб'єктність*. Суб'єкт господарського права має засновану на законі можливість набувати від свого імені майнові та особисті немайнові права, вступати в

зобов'язання, виступати у судових органах. Правосуб'єктність суб'єкта господарського права доктринально визначається як господарська компетенція, тобто сукупність встановлених законодавством і набутих у господарських правовідносинах прав і обов'язків. Суб'єкти господарського права (крім підрозділів організацій та громадян-підприємців) є юридичними особами.

Отже, **суб'єкти господарського права** - це організації, які на основі юридичне відокремленого майна в межах своєї господарської компетенції безпосередньо здійснюють господарську діяльність і використання її результатів або управлінську діяльність в економіці.

2. Види суб'єктів господарського права

Господарське законодавство і право регулює умови створення і діяльності різних видів суб'єктів. Кожен вид має законодавче визначені назву і правове становище.

Класифікація суб'єктів господарського права на види здійснюється згідно з об'єктивним матеріальним критерієм. Таким критерієм законодавець вважає зміст діяльності або функції суб'єкта, які він виконує в економічній системі України.

З урахуванням особливостей функцій господарське законодавство визначає правове становище таких суб'єктів господарського права, як: 1) підприємства та їхні структурні підрозділи; 2) об'єднання підприємств; 3) фінансові та посередницькі інститути; 4) громадяни-підприємці; 5) органи державної виконавчої влади в економіці. Крім того, у кожній з цих груп враховуються особливості правового становища окремих видів суб'єктів господарського права.

Підприємства відповідно до їхніх функцій посідають головне місце в економіці. З урахуванням соціально-економічної ролі підприємств законодавець кваліфікує їх як основну організаційну ланку народного господарства України. Така кваліфікація обумовлена тим, що підприємство є господарською організацією, господарюючим суб'єктом. Коротко **підприємство** визначається як господарюючий суб'єкт, що створюється для здійснення господарської діяльності з метою одержання прибутку, який має необхідні для цього повноваження і реєструється у визначеному законом порядку як комерційна юридична особа. Терміну *підприємство* в зарубіжному комерційному праві відповідають поняття *компанія* або *корпорація*.

Суб'єктами господарської діяльності є також підрозділи підприємств (ст. 7 Закону «Про підприємства в Україні») та інших господарських організацій. Вони створюються самими організаціями для певної господарської діяльності. Функції і компетенцію таких суб'єктів визначають підприємства у положеннях про них. Положення затверджують органи управління організацій. Ці суб'єкти не реєструються як юридичні особи.

Другим видом суб'єктів господарського права є **об'єднання підприємств**, що визначається як господарська організація, створювана на добровільних засадах двома і більше підприємствами з метою спільного виконання делегованих учасниками виробничих, комерційних, наукових та інших визначених статутом (договором) функцій і зареєстрована як юридична особа. **Об'єднаннями**, згідно із законодавством, є асоціації, корпорації, концерни, консорціуми та інші виробничо-господарські комплекси. Специфічним видом господарського об'єднання є промислово-фінансова група. Об'єднання підприємств створюється лише у тому разі, якщо це не суперечить антимонопольному законодавству України.

Третім видом суб'єктів господарського права є так звані **фінансові і посередницькі інститути**, що відносяться до інфраструктури ринку. Загальна риса, яка їх об'єднує,— обслуговування ринку. *Фінансовий інститут* можна визначити як організацію, що засновується у формі акціонерного або іншого товариства і реєструється як юридична особа, яка забезпечує функціонування ринків товарів і капіталів.

Такі акціонерні та інші господарські товариства здійснюють кредитування господарюючих суб'єктів, інвестування об'єктів підприємництва та іншої діяльності, надають

страхові, комерційні та посередницькі послуги. Назви цих суб'єктів визначаються залежно від виду діяльності:

банки, інвестиційні фонди, інвестиційні компанії, страхові компанії (товариства), товарні та фондові біржі, довірчі товариства тощо.

Четвертим видом суб'єктів господарського права є **громадяни-підприємці** (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства). Ці особи мають право здійснювати підприємницьку господарську діяльність у будь-яких організаційних формах на їх вибір (ст. 6 Закону «Про підприємництво»). Зокрема, якщо діяльність фізичних осіб здійснюється із залученням найманої праці, вона реєструється як приватне підприємство.

П'ятим видом суб'єктів господарського права є **органи державної виконавчої влади**, які здійснюють управлінську діяльність в економіці (органи управління).

Види органів управління - суб'єктів господарського права системно визначені у Законі України від 18 лютого 1992 р. «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності». Це:

- центральні та місцеві органи державної виконавчої влади;
- представницькі органи та органи місцевого самоврядування;
- органи управління громадських організацій;
- асоціації, концерни, міжгалузеві, регіональні та інші об'єднання підприємств при виконанні ними функцій управління в межах делегованих їм повноважень.

3. Завдання, права та обов'язки суб'єкта господарського права

Кожен з видів суб'єктів господарського права масової певні завдання. Підприємство здійснює виробничо-господарську діяльність, банк-кредитну, розрахункову та іншу діяльність, орган державної виконавчої влади - управлінську діяльність в економіці і т. ін. Правовою формою, в якій врегульовані завдання суб'єктів господарського права, є їхні статутні господарсько-правові акти — установчі документи (установчий договір і статут), статут державного або іншого підприємства, положення (про міністерство, про державний комітет). Виходячи із завдань статутні акти врегульовують такі поняття, як цілі і предмет діяльності суб'єкта господарського права (функції щодо органів управління).

Підприємства згідно з законом дають право здійснювати будь-які види законної господарської діяльності: виробничої, науково-дослідної, комерційної та ін. Всі підприємства є комерційними організаціями. Їх статутними цілями завжди виступає здійснення певної господарської діяльності з метою одержання прибутку. Прибуток є основним узагальнюючим показником фінансових результатів господарської діяльності підприємства (ст. 1, 18 Закону «Про підприємства в Україні», ст. 1 Закону «Про підприємництво»). Це є майно, яке у визначеному статутом порядку присвоює власник (власники) підприємства.

Право визначати цілі і предмет діяльності підприємства належить його засновникам, які виходять при цьому з своїх підприємницьких можливостей. Закон дозволяє вносити до статуту будь-яку кількість видів діяльності, не забороненої законом.

Юридичним засобом досягнення завдань і цілей суб'єкта господарського права виступають його правозахист яких гарантує держава. Права суб'єктів визначаються господарським законодавством залежно від їхніх видів: права підприємств, об'єднань підприємств, фінансових і посередницьких інститутів, органів державної виконавчої влади.

Права суб'єктів можна класифікувати відповідно до їхнього змісту.

Засновницькі права ґрунтуються на загальній нормі права власності, згідно з якою власник «може використовувати майно для здійснення господарської та іншої, не забороненої законом, діяльності» (ст. 4 Закону «Про власність»). Ця норма деталізована ст. 5, 6 Закону «Про підприємництво» та ст. 5 Закону «Про підприємства в Україні». Засновницькі права включають право на вільний вибір засновниками підприємства видів діяльності, право на вибір організаційно-правової форми підприємства, право на прийняття рішення про створення підприємства, право змінювати у встановленому порядку як діяльність, так і

форму підприємства. За загальним правилом, ці та інші засновницькі права належать власнику (власникам).

Права в галузі управління. Підприємства й інші суб'єкти господарського права самостійно управляють своєю діяльністю та справами. Порядок здійснення управління регулюється статутними актами згідно з принципами, визначеними законодавством. Основним є принцип поєднання прав власника на господарське використання свого майна з самоуправлінням трудового колективу. Власник здійснює свої управлінські права як безпосередньо (кооператив, колективне підприємство), так і через уповноважені ним органи (державні підприємства, господарські товариства). Власник і уповноважений ним орган у порядку, передбаченому статутними актами, можуть делегувати свої управлінські права органу управління.

До управлінських належать, зокрема, права:

- самостійно визначати структуру підприємства, тобто кількість і склад його структурних підрозділів, включаючи так звані відособлені підрозділи: філії, представництва, відділення тощо;
- приймати і змінювати статут, інші установчі документи;
- затверджувати положення про структурні підрозділи;
- формувати органи управління і контролювати їхню діяльність, призначати посадових осіб, визначати їхні обов'язки тощо.

Склад і юридична природа органів підприємства залежать від того, до якої власності воно належить. Конкретно це питання визначається статутними актами. Наприклад, підприємства - суб'єкти права колективної власності - мають вищі керівні та виконавчі органи. Перший - це загальні збори (наприклад, загальні збори акціонерів товариства) або конференція. Виконавчі функції в таких підприємствах здійснюють правління. Правління обирається власниками підприємств на загальних зборах, які визначають і затверджують у статуті повноваження цього органу. Правління обирає зі свого складу голову, заступників. Функції голови (заступників) можуть по черзі виконувати члени правління. Керівники підприємств державної власності наймаються (призначаються) уповноваженими органами згідно з контрактною системою.

Управлінські функції і повноваження мають також трудові колективи державних підприємств (ст. 15 Закону «Про підприємства в Україні»). Реалізуються повноваження трудового колективу згідно з статутом загальними зборами (конференцією) або виборним органом (рада підприємства, рада трудового колективу), члени якого обираються зборами (2/3 голосів) терміном на 2-3 роки.

Майнові права суб'єктів поділяються на загальні та спеціальні.

Загальні майнові права підприємств, господарських об'єднань врегульовані на підставі ст. 20-30, 37 Закону «Про власність». До них можна віднести права:

- мати на підставі певного речового права (титулу) основні фонди, обігові кошти, інші цінності, вартість яких відображається на самостійному балансі підприємства. Згідно із законами, статутами підприємств та укладеними угодами майно належить підприємствам, іншим суб'єктам на праві власності або на праві повного господарського відання. Майно державної власності закріплюється за державними підприємствами і належить їм на праві повного господарського відання;
- вести господарську та комерційну діяльність; бути у зв'язку з цим позивачем та відповідачем у суді, арбітражному суді, захищати свої майнові права та інтереси від імені підприємства;
- розпоряджатися майном. Підприємство, якщо інше не передбачене його статутом, має право: продавати (обмінювати) майно іншим організаціям, здавати в оренду, заставляти, надавати тимчасово у безоплатне користування, списувати зношені основні фонди з балансу;
- набувати на законних підставах майно. Підприємство відповідно до свого статуту має право купувати, орендувати, одержувати у будь-який інший правомірний спосіб майно (рухоме і нерухоме), використовувати його, поліпшувати і т. ін.

Похідними від зазначених та інших майнових прав є *договірні-майнові права* підприємств. Це права укладати засновницькі, господарські договори та інші контракти (і нести щодо них відповідальність); видавати закладні (застава) та інші фінансові зобов'язання; позичати гроші; інвестувати і реінвестувати кошти підприємства; одержувати рухоме і нерухоме майно як гарантію оплати боргу та ін.

Крім розглянутих загальних прав, підприємства мають і спеціальні майнові права у сфері випуску і обігу цінних паперів: акцій, облігацій підприємств, приватизаційних паперів, ощадних, інвестиційних сертифікатів, векселів. Ці права є спеціальними, тому що обумовлені спеціальною правосуб'єктністю підприємств як емітентів цінних паперів. Підприємство має право випускати і реалізовувати лише ті види цінних паперів, які спеціально визначені законом. Зокрема, акціонерні товариства - акції, облігації; інші підприємства - облігації.

За аналогічною схемою систематизуються обов'язки підприємств.

При заснуванні підприємства зобов'язані (законом) затверджувати (перезатверджувати) установчі документи; у встановленому законом порядку реєструватися як суб'єкти підприємницької діяльності; на діяльність, що підлягає ліцензуванню, підприємства зобов'язані одержувати спеціальні дозволи (ліцензії).

У процесі господарювання закон зобов'язує підприємства:

- виконувати господарські зобов'язання, обумовлені державними контрактами та державними замовленнями, іншими договорами;
- забезпечувати необхідну якість продукції, робіт, послуг;
- вести бухгалтерський облік (самостійні бухгалтерські баланси) своєї роботи, надавати органам державної статистики передбачену законом звітність);
- своєчасно подавати податковим органам декларації про свої доходи, інші податкові документи, сплачувати податки, інші обов'язкові платежі;
- не допускати недобросовісної конкуренції, інших порушень антимонопольного законодавства, прав та інтересів споживачів, будь-яких інших осіб.
- Господарюючі суб'єкти мають також обов'язки, передбачені природоохоронним законодавством. Стаття 4 Закону «Про підприємництво» та ст. 31 Закону «Про підприємства в Україні» зобов'язують їх:
- раціонально використовувати природні ресурси;
- охороняти навколишнє середовище від забруднення, іншого шкідливого впливу;
- своїм коштом відшкодовувати витрати на відновлення та охорону природних ресурсів тощо.

За порушення своїх обов'язків підприємство несе майнову та іншу відповідальність, встановлену законом, а також передбачену договорами.

Тема 4: ПРАВОВИЙ СТАТУС АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ

1. Поняття та юридичний статус акціонерного товариства

Господарські статутні товариства кваліфіковано законом як організаційно-правову форму підприємства, заснованого на колективній власності. Ця форма має суттєві особливості щодо створення, діяльності та юридичного статусу. Тому товариства діють на підставі Закону України від 19 вересня 1991 р. «Про господарські товариства», який визначає поняття, види, правила створення і діяльності товариств, а також права і обов'язки їхніх засновників та учасників. Статутні товариства є різновидом підприємств, тому вони діють також на підставі законодавства про підприємства.

Основною особливістю, за якою товариство відрізняється від інших суб'єктів права (не товариств), є об'єднання на підставі угоди майна та зусиль учасників для спільної господарської діяльності. **Товариство** становить собою об'єднання на засадах угоди майна та підприємницької діяльності фізичних та/або юридичних осіб у формі підприємства (установи, організації) для спільної діяльності з метою отримання прибутку. Всі товариства згідно із законом є юридичними особами, діють на підставі установчих документів, затверджених учасниками, мають власні назви із зазначенням організаційно-правової форми товариства (акціонерне тощо).

Статутні товариства мають й інші ознаки суб'єкта права типу підприємства, які визначені ст. 1 Закону «Про підприємства в Україні». Підприємства, які стали учасниками товариств, не ліквідовуються як юридичні особи.

Історично товариства є традиційною формою підприємництва. Світовий бізнес відпрацював кілька видів товариств, які різняться способами формування та функціонування статутного капіталу, межами відповідальності учасників за зобов'язаннями товариства. Згідно з першим критерієм Закон «Про господарські товариства» розрізняє акціонерні та неакціонерні (інші) товариства (класичний поділ: товариства капіталів - акціонерні товариства, особові - інші). Відповідно до другого критерію (межі відповідальності) розрізняють товариства: а) з обмеженою відповідальністю; б) з додатковою відповідальністю; в) повні; г) командитні. Три перших види товариств (акціонерне, з обмеженою відповідальністю та з додатковою відповідальністю) створюються і діють на підставі установчого договору і статуту. Це статутні господарюючі суб'єкти - підприємства колективної власності. Повне і командитне товариства діють на підставі установчих договорів.

З наведеної класифікації випливає, що категорія господарюючих суб'єктів типу товариств включає в себе загальні ознаки для всіх видів товариств і особливі ознаки окремих їхніх видів, які відповідним чином закріплені в Законі «Про господарські товариства».

Поняття акціонерного товариства. Це так зване товариство капіталів.

Особливості його правового статусу виражає визначення *акціонерне*. Ці особливості обумовлені акціонерною власністю, акціонерним способом формування і функціонування статутного фонду товариства.

Акціонерним визнається засноване на установчому договорі та статуті товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства. З визначення випливають особливості акціонерного товариства, які обумовлюють специфіку його юридичного статусу. По-перше, статутний фонд акціонерного товариства має акціонерну природу, формується шляхом емісії та продажу акцій фізичним та/або юридичним особам. По-друге, акціонерне товариство має публічний статус емітента цінних паперів (акцій, облігацій). Інші товариства не мають статусу емітента акцій. Акціонерне товариство є юридичною особою, яка від свого імені випускає акції і зобов'язується своєчасно виконувати обов'язки, що випливають з умов їх випуску. Шляхом випуску і продажу акцій акціонерні товариства і формують свої статутні фонди, і збільшують їх, якщо це необхідно. Акції відкритих акціонерних товариств допускаються до вільного продажу на умовах, визначених

Законом «Про цінні папери і фондову біржу», іншими актами про фондовий ринок. По-третє, фізичні та юридичні особи, які придбали акції акціонерних товариств, фіксуються у реєстрі власників іменних цінних паперів і набувають статусу акціонерів. Права та обов'язки акціонерів визначені ст. 10, 11 Закону «Про господарські товариства», ст. 4, 5, 8, 9 Закону «Про цінні папери і фондову біржу». По-четверте, особливою ознакою акціонерного товариства є обмеження відповідальності акціонерів. Акціонери відповідають (точніше - несуть ризик відповідальності) за зобов'язаннями товариства тільки в межах належних їм акцій. За ознакою відповідальності акціонерів акціонерне товариство належить до товариств з обмеженою відповідальністю.

Юридичний статус акціонерного товариства характеризується і деякими іншими рисами. Так, товариство має засновницькі права щодо створення господарських об'єднань (участі в існуючих об'єднаннях). Акціонерне товариство має право створювати дочірні підприємства, наділяти їх майном, яке належить товариству, призначати керівника та реалізувати інші права власника дочірнього підприємства.

Законодавством передбачено, що акціонерне товариство має фірмову марку та товарний знак. Ці реквізити затверджуються правлінням товариства і реєструються в Торгово-промисловій палаті України.

Види акціонерних товариств. За способом функціонування акцій закон розрізняє відкриті та закриті акціонерні товариства. Акції відкритих товариств можуть розповсюджуватися як шляхом відкритої підписки, так і шляхом купівлі-продажу на біржі (ст. 6-8 Закону «Про цінні папери і фондову біржу», ст. 30 Закону «Про господарські товариства»). В закритому акціонерному товаристві акції розподіляються між засновниками і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки або купівлі-продажу на біржі.

Засновники закритих акціонерних товариств до дня скликання установчих зборів повинні внести не менше як 50 відсотків номінальної вартості акцій.

2. Засновники, учасники та порядок створення акціонерного товариства

Засновниками та учасниками акціонерного товариства є фізичні та юридичні особи, які згідно із ст. 2 Закону «Про підприємництво» та іншими законодавчими актами можуть бути суб'єктами підприємницької діяльності. Стосовно акціонерних товариств їх коло визначене статтями 3 і 26 Закону «Про господарські товариства». Стаття 26 спеціально визначає функції засновників і тим самим відмежовує цих осіб від учасників.

Засновниками є особи, які виконують передбачені законом дії щодо заснування товариства. Основна особливість їхнього правового статусу полягає в тому, що вони несуть відповідальність як перед тими, хто підписався на акції, так і перед третіми особами за зобов'язаннями, що виникли до реєстрації товариства.

Учасники - це особи, які виконують обов'язки підписчиків на акції перед товариством засновників та акціонерів перед акціонерним товариством.

Громадяни України можуть бути засновниками та учасниками акціонерних товариств згідно з правилом «крім випадків, передбачених законодавчими актами України», тобто, якщо вони не мають обмежень підприємницької правосуб'єктності згідно із ст. 2 Закону «Про підприємництво», ст. 6 Закону «Про державну службу» та ін.

Згідно із зазначеним правилом засновниками та учасниками акціонерних товариств можуть бути особи без громадянства; стосовно іноземних громадян діє Закон України «Про режим іноземного інвестування» та інше законодавство про іноземні інвестиції.

Недержавні юридичні особи можуть бути засновниками акціонерних товариств практично без обмежень, якщо їхніми статутами (положеннями) не встановлено заборони займатися підприємницькою діяльністю.

Державні юридичні особи (установи, організації) можуть бути засновниками й учасниками, акціонерних товариств за принципом «кому дозволено» («дозвільний принцип»). Засновниками акціонерних товариств, по-перше, дозволено бути підвідомчим Кабінету Міністрів України міністерствам, державним комітетам, іншим центральним

органам державної виконавчої влади, які уповноважені управляти майном загальнодержавної власності. По-друге, це обласні державні адміністрації, які можуть бути засновниками акціонерних товариств (з боку власника) на базі комунальної власності. По-третє, держателями акцій, які є державною власністю, визначено органи приватизації - Фонд державного майна України, його регіональні відділення та представництва.

Державні підприємства відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1992 р. «Про впорядкування діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, створених з участю державних підприємств» безпосередньо не можуть бути засновниками акціонерних товариств (крім банків).

Іноземні юридичні особи, міжнародні організації можуть бути засновниками та учасниками товариств нарівні з українськими юридичними особами (відповідно до законодавства про іноземні інвестиції").

Створення акціонерного товариства покладається на засновників, які мають у зв'язку з цим спеціальну засновницьку компетенцію (ст. 26, 30, 31, 35 Закону «Про господарські товариства»). Процес створення акціонерного товариства - це ряд послідовних стадій, передбачених законом.

Перша стадія передбачає заснування фізичними та/або юридичними особами простого товариства для створення акціонерного товариства. Це суб'єкт права, який не має прав юридичної особи. Товариство виникає і діє у формі договору про сумісну діяльність щодо створення акціонерного товариства. Договір укладають засновники товариства в письмовій формі. Змістом договору є розподіл функцій сторін щодо заснування акціонерного товариства, тому в ньому обов'язково визначаються склад засновників, порядок і строки здійснення ними відповідних засновницьких процедур, обсяги відповідальності кожного засновника перед передплатниками на акції і третіми особами. У договорі доцільно визначити кількість акцій, яку купує кожний засновник (відповідно до закону засновники в будь-якому випадку зобов'язані бути держателями акцій на суму не менше 25 відсотків статутного фонду строком не менше двох років). У цьому разі відповідальність засновника визначається пропорційно кількості його акцій. За зобов'язаннями, що виникають до реєстрації товариства, засновники відповідають солідарно, тобто незалежно від того, як їх відповідальність врегульована договором.

Другою стадією є опублікування засновниками відкритого акціонерного товариства (емітентами) відповідно до вимог чинного законодавства інформації про випуск акцій. Зміст та порядок реєстрації такої інформації встановлюються Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Зокрема, відповідно до Положення про порядок реєстрації випуску акцій і облігацій підприємств та інформації про їх емісію, затвердженого наказом Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 20 вересня 1996 р. № 210 (в редакції від 12 лютого 1998р.) в інформації мають бути зазначені: а) характеристика емітента; б) баланс, звіт про фінансові результати та їх використання (для банків - звіт про прибутки та збитки); в) дані про членів виконавчого органу, голову ради (спостережної ради) товариства, голову ревізійної комісії та головного бухгалтера;

г) можливі фактори ризику в діловій діяльності емітента;

д) опис ділової діяльності емітента; е) дані про емісію цінних паперів; є) перелік і результати попередніх емісій цінних паперів; ж) кількість акцій, що знаходяться у власності членів виконавчого органу та перелік осіб, частки яких у статутному фонді перевищують 5 %; з) відомості про реєстратора; й) відомості про депозитарій цінних паперів.

Третьою стадією є відкрита підписка на акції, яка організується засновниками. Ця стадія передбачає здійснення ряду юридичних дій, зміст яких визначено ст. 30 Закону «Про господарські товариства», ст. 6 та 7 Закону «Про цінні папери і фондову біржу». Якщо товариство закрите, акції розповсюджуються між засновниками.

Четвертою стадією є установчі збори, які повинні провести засновники не пізніше двох місяців з моменту закінчення підписки на акції. Пропуск строку може призвести до нестворення товариства, і особа, яка підписалася на акції, має право після цього строку вимагати повернення сплаченої нею частки вартості акцій.

Установчі збори — це орган, до компетенції якого входить створення товариства. Тому вони мають бути правомочними. Такими визнаються збори за участю осіб, які підписалися більш як на 60 відсотків акцій, на які проведено підписку. Якщо через відсутність кворуму установчі збори не відбулися, протягом двох тижнів скликаються повторні збори, але знову ж таки, для заснування товариства і на них має бути кворум. Якщо і при повторному скликанні установчих зборів не буде забезпечено кворуму, акціонерне товариство вважається таким, що не відбулося.

Правомочні установчі збори здійснюють юридичні акти щодо створення товариства шляхом голосування за принципом: одна акція — один голос. Це такі дії, як прийняття рішення про створення акціонерного товариства; затвердження статуту товариства; обрання ради акціонерного товариства (спостережної ради), виконавчого (правління) та контролюючого (ревізійна комісія) органів; прийняття рішення про створення дочірніх підприємств, філій, представництв. Рішення з цих питань, а також щодо надання пільг засновникам за рахунок акціонерного товариства повинні бути прийняті кваліфікованою (3/4) більшістю голосів. Установчі збори вирішують також інші, пов'язані із засновництвом, питання: приймають або відхиляють пропозицію про підписку на акції, що перевищує кількість акцій, на які було оголошено підписку; зменшують розмір статутного фонду у випадках, коли у встановлений строк підпискою на акції покрита не вся необхідна сума, вказана в повідомленні; затверджують оцінки вкладів у натуральній формі; вирішують питання про схвалення угод, укладених засновниками до створення акціонерного товариства тощо. Інші питання компетенції установчих зборів визначають установчі документи.

П'ятою стадією заснування є державна реєстрація акціонерного товариства.

3. Майно і майнові права в акціонерному товаристві

Акціонерне товариство як суб'єкт і об'єкт права власності (майновий комплекс) характеризується складною майновою і фінансовою структурою. Майнова і фінансова структура акціонерного товариства становить собою врегульовані правом відносини щодо об'єднання вкладів засновників та учасників у статутний фонд товариства як колективну власність акціонерів, щодо випуску та обігу акцій, щодо розподілу майна у фонди товариства та виплати дивідендів на акції.

Правові основи майнових відносин в акціонерному товаристві загалом врегульовані Законом «Про власність», який визначає товариство суб'єктом права колективної власності, а також встановлює підстави виникнення права зазначеної колективної власності. Поняття майна акціонерного товариства використовується, зокрема, в ст. 24 Закону «Про господарські товариства», відповідно до якої товариство «несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства».

Поняття *«майно товариства»* узагальнює всі види майна і майнових прав цього суб'єкта права. Зміст його необхідно визначати згідно з правилами ст. 10 Закону «Про підприємства в Україні». Під майном маються на увазі всі активи і пасиви товариства. За ознакою функціонального призначення окремих видів майна це: основні фонди, оборотні кошти, інші матеріальні цінності товариства.

Майно товариства юридичне відособлене від майна власників товариства, тобто акціонерів. Це майно є власністю саме товариства як юридичної особи. Товариство в статусі суб'єкта права володіє, користується і розпоряджається майном товариства, відособлення якого здійснюється на праві колективної власності.

Юридично-технічною формою, яка постійно відображає майновий стан товариства, є його самостійний бухгалтерський баланс, тобто документ про його активи і пасиви. Грошові кошти товариства відображені на його поточному та інших рахунках в установах банків.

Закон «Про власність» визначає дві основні юридичні підстави виникнення колективної власності товариства. Загальним правилом для всіх товариств є добровільне об'єднання майна засновників і учасників для створення і діяльності товариства. Отже,

однією з юридичних підстав виникнення права колективної власності є умови відповідних договорів, згідно з якими утворюється статутний фонд товариства (засновники вносять свої вклади згідно з установчим договором акціонерного товариства, інші акціонери - на умовах договорів купівлі-продажу акцій). Право колективної власності виникає також у результаті перетворення державних підприємств в акціонерні товариства, тобто в порядку прийняття власником рішень про їх корпоратизацію і приватизацію. Державне підприємство перетворюється в акціонерне товариство на підставі спільного рішення трудового колективу і уповноваженого державного органу про випуск акцій на всю вартість майна підприємства. Згідно з цим рішенням створюється статутний фонд акціонерного товариства (ст. 25 Закону «Про власність»). Рішення про продаж акцій (приватизацію майна) такого товариства приймає орган приватизації, якому передаються акції держави. В обох викладках виникає право колективної власності, єдиним суб'єктом якого стає товариство як юридична особа.

Об'єкти права власності акціонерного товариства різні. Товариство визнається власником, по-перше, майна, яке засновники і учасники згідно з установчим договором передають йому у власність. Це майно називається вкладом засновників та учасників. З економічної точки зору вклади - фіксовані частки майнової участі цих осіб у статутному фонді товариства, вартість яких у грошовому виразі визначається вартістю акцій, на які поділено статутний фонд.

Загальний розмір статутного фонду, а також номінальна вартість та кількість акцій визначаються засновниками відповідно до мети, предмета діяльності, мінімального легального розміру статутного фонду акціонерних товариств. Засновники визначають в установчих документах і види вкладів до статутного фонду. В акціонерному товаристві це може бути майно в прямому розумінні (будинки, споруди, устаткування, **машини**, інші матеріальні цінності), грошові кошти в національній та іноземній валюті. Такий висновок випливає з ст. 8 Закону «Про цінні папери і фондову біржу», згідно з якою акції оплачуються в карбованцях {у зв'язку з введенням національної валюти - гривні - варто було б до зазначеної статті внести відповідні зміни), а у випадках, передбачених статутом акціонерного товариства, також у іноземній валюті або шляхом передачі майна.

Вклади у статутний фонд акціонерного товариства в натуральній та нематеріальній формах підлягають оцінці в гривнях (отже, і в акціях).

За загальним правилом, порядок оцінки вкладів визначається установчими документами товариства, якщо інше не передбачено законодавством України. Оцінку вкладів у статутний фонд акціонерного товариства, внесених у натуральній формі, затверджують установчі збори товариства. Ці правила безпосередньо стосуються вкладів фізичних і недержавних юридичних осіб-акціонерів.

Вклади, які є майном державної власності, визначаються в нормативне врегульованому порядку - згідно з Методикою оцінки вартості майна під час приватизації, затвердженою Кабінетом Міністрів України 22 липня 1998р. № 1114 (Офіційний вісник України - 1998- № 29). *Це* означає, що при створенні акціонерних товариств у процесі корпоратизації й інших випадках, діють загальні правила оцінки вкладів. Сума випуску акцій товариства, яке створюється на базі державного підприємства, повинна відповідати сумі статутного фонду підприємства, яка в даному разі визначається відповідно до зазначеної Методики.

Крім вкладів, товариство виступає власником й іншого майна, яке на відміну від статутного фонду називається **власним капіталом товариства**. Це виготовлена в процесі господарювання продукція, доходи від продажу облігацій, інших цінних паперів. Це *також* кредити банків, інвестиції під державні контракти, надходження від продажу акцій, що належать державі, пожертвувань тощо.

Фонди товариства - це передбачені нормами права види або частини майна товариства відповідно до їхнього цільового призначення. Кожен фонд має певний правовий режим.

Статутний фонд Законодавство не визначає поняття та призначення статутного фонду акціонерного товариства. Виходячи зі змісту ст. 13 та 24 Закону «Про господарські

товариства», статутний фонд акціонерного товариства можна визначити як колективну власність акціонерів у майні товариства, яка засвідчує його майнову правоздатність як суб'єкта права.

Статутний фонд є однією з майнових гарантій стабільності товариства як ділового партнера. З цією метою ст. 24 Закону «Про господарські товариства» встановлено мінімальний розмір статутного фонду акціонерного товариства як суму, еквівалентну 1250 мінімальним заробітним платам, виходячи зі ставки мінімальної заробітної плати, діючої на момент створення акціонерного товариства. Статутний фонд акціонерного товариства поділений на визначену установчими документами кількість акцій рівної номінальної вартості.

Оскільки статутний фонд у певному розумінні є неподільним майном акціонерного товариства, закон імперативно регулює порядок його зміни-збільшення або зменшення.

Збільшення статутного фонду можливе лише за умови повної оплати акціонерами усіх раніше випущених акцій. Збільшується він у порядку, встановленому Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку, зокрема, шляхом випуску нових акцій і реалізації їх за рахунок додаткових грошових, матеріальних або інших внесків акціонерів. Це так звана додаткова підписка на акції. Вона здійснюється у тому ж порядку, що і випуск акцій. Акціонери користуються переважним правом на придбання акцій додаткового випуску перед іншими особами. Збільшення статутного фонду можна здійснювати також завдяки збільшенню номінальної вартості вже випущених акцій, а також шляхом обміну облігацій на акції. Прийняття рішення про збільшення статутного фонду належить до компетенції загальних зборів (статутом товариства може бути передбачено збільшення статутного фонду не більше ніж на 1/3 за рішенням правління товариства). У голосуванні про затвердження результатів підписки на додатково випущені акції беруть участь особи, які підписалися на ці акції.

Збільшення статутного фонду — це зміна статуту, тому це питання вирішують спеціальні загальні збори «з питання зміни статутного фонду товариства» (ст.40 Закону «Про господарські товариства»).

Зменшення статутного фонду можливе шляхом зменшення номінальної вартості випущених акцій або зменшення кількості акцій шляхом викупу частини акцій у їх власників з метою анулювання цих акцій. Зменшення статутного фонду неможливе за наявності заперечень кредиторів. Рішення про зменшення статутного фонду приймається в такому ж порядку, як і про збільшення.

Рішення товариства про зміну статутного фонду впливає на майнові інтереси акціонерів, тому діє правило: товариство зобов'язане відшкодувати власнику акцій збитки у зв'язку зі зміною статутного фонду. Порядок відшкодування збитків повинні визначати загальні збори з питань зміни статутного фонду. Спори щодо відшкодування цих збитків вирішуються судом або арбітражним судом.

Для покриття витрат, пов'язаних з відшкодуванням збитків, позаплановими видатками товариства, останнє створює **резервний фонд**. Це фонд визначеного законодавством розміру. Він має бути не менше 25 відсотків статутного фонду товариства. Формується резервний фонд за рахунок чистого прибутку шляхом щорічного відрахування 5 відсотків прибутку до отримання необхідної суми. Кошти фонду зараховуються на спеціальний рахунок в установі банку. Рішення про використання фонду приймає вищий орган управління товариства. Резервний фонд має цільове призначення, тому його кошти на інші цілі не використовуються.

Обов'язковим фондом у товаристві є також **фонд сплати дивідендів**. Це майновий фонд, який теж формується з чистого прибутку товариства.

Інші фонди створюються, якщо це передбачено статутом товариства (наприклад, житловий фонд, валютний фонд, страховий фонд тощо).

Майнові права в акціонерному товаристві. Купуючи акцію, акціонер відчужує своє майно до статутного фонду товариства. За це майно акціонер одержує специфічне право - право участі в акціонерному товаристві. Зміст цього права визначено Законом «Про

господарські товариства» (ст. 10, 11, 26, 29, 30, 33, 35, 36, 38) та Законом «Про цінні папери і фондову біржу» (ст. 4, 5, 8, 9).

Право участі в акціонерному товаристві за змістом є комплексним. До нього входять як майнові права та обов'язки акціонера, так і членські (управлінські) права та обов'язки. До майнових прав акціонера належать такі права:

- брати участь у розподілі прибутків товариства;
- отримувати частку прибутку товариства у вигляді дивідендів;
- отримувати частку вартості майна товариства у разі його ліквідації. Ця частка має бути пропорційною вартості акцій, які належать акціонеру;
- розпоряджатися акціями: продавати, передавати, відчужувати іншим способом у порядку, визначеному чинним законодавством та статутом товариства;
- заповідати акції у спадщину;
- купувати додатково випущені акції товариства.

Акціонер несе майнові обов'язки стосовно товариства. Він зобов'язаний оплачувати основні та додаткові акції у розмірі, порядку та засобами, передбаченими установчими документами товариства. Акціонер зобов'язаний сплатити повну вартість акцій у строки, визначені установчими зборами, але не пізніше року після реєстрації товариства. У разі несплати в установленний строк акціонер сплачує за час прострочення 10 відсотків річних від суми простроченого платежу, якщо статут товариства не передбачає іншої санкції. При несплаті платежів по акціях протягом трьох місяців після встановленого строку платежу товариство має право реалізувати ці акції в порядку, передбаченому статутом.

Акціонери несуть ризик відповідальності за зобов'язаннями товариства в межах належних їм акцій.

До членських (управлінських) та інших прав і обов'язків акціонерів належать такі права та обов'язки:

- входити у товариство і виходити з нього;
- брати участь у загальних зборах акціонерів;
- обирати і бути обраними до органів товариства: спостережної ради, правління, ревізійної комісії;
- брати участь в управлінні товариством у порядку, визначеному статутом товариства і законодавством;
- отримувати інформацію про діяльність товариства. На вимогу акціонера товариство зобов'язане надавати йому річні баланси, звіти, протоколи зборів.

Акціонери зобов'язані: додержуватися установчих документів товариства і виконувати рішення загальних зборів та інших органів управління товариства, не розголошувати комерційну таємницю та конфіденційну інформацію про діяльність товариства, нести інші обов'язки, передбачені законодавством та установчими документами.

4. Правовий режим акцій

Правовий режим акцій регулює Закон «Про цінні папери і фондову біржу». Цей закон визначає поняття і функції акцій, права власника акцій, порядок випуску і придбання акцій та інші питання (ст. 4-9),

Акція - це різновид цінного паперу. Її юридична природа обумовлена вкладом акціонера у статутний фонд товариства.

Статутні фонди неакціонерних товариств як колективну власність законом приписано розподіляти безпосередньо на частки учасників. Розміри часток визначають установчі документи. Правовою формою часток неакціонерних товариств є свідоцтва, які визначають розміри часток і права майнової участі членів товариств у статутних фондах.

Акція, на відміну від свідоцтва, регулює частки у статутних фондах і права акціонерів більш уніфіковано.

Статутний фонд акціонерного товариства як колективну власність прийнято розподіляти на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, тобто акція є індивідуальним, але уніфікованим регулятором статутного фонду і прав участі акціонера у ньому.

З економічної точки зору акція являє собою нематеріалізований майновий інтерес у майні товариства, з правової - обіговий документ (правовий акт встановленої форми), який виражає цей інтерес. Як правовий акт акцію можна визначити в розумінні договору часткової участі акціонера в статутному фонді товариства. Сторонами цього договору є акціонер і товариство. Економічним змістом зазначеного договору є умови про дивіденди, про частину виручки від реалізації майна товариства, що припиняється, про ціну акції як вартості права часткової участі. Правовою формою договору є акція.

Оскільки акція є цінним папером, вона має точно визначені законом реквізити: фірмове найменування акціонерного товариства та його місцезнаходження, найменування цінного паперу - «акція», її порядковий номер, дату випуску, вид акції та її номінальну вартість, ім'я власника (для іменної акції), розмір статутного фонду акціонерного товариства на день випуску акції, а також кількість акцій, що випускаються, строк виплати дивідендів та підпис голови правління акціонерного товариства або іншої уповноваженої на це особи, печатку акціонерного товариства.

Крім права участі акція посвідчує членські права акціонера.

Класи (види) акцій. Стаття 4 Закону «Про цінні папери і фондову біржу» передбачає поділ акцій на класи або види. Юридична суть класу (виду, серії) полягає в тому, що акції одного класу дають їхнім власникам однакове за обсягом право майнової у часті в товаристві.

За ознакою класу закон визначає, по-перше, *привілейовані і прості акції*. По-друге, залежно від передбачених статутами обмежень прав відчуження (трансферт), розрізняють також *цінні акції та акції на пред'явника (пред'явницькі)*.

Простими іменними закон визначає акції з рівними правами участі акціонерів, імена яких входять до обов'язкових реквізитів акції. Власниками простих іменних акцій є, як правило, громадяни.

Статус іменних акцій має на увазі спеціальні правила їх відчуження. Власники іменних акцій в принципі вільно розпоряджаються ними (продають, передають, відчужують іншим способом), але з дотриманням цих правил.

Обіг іменних акцій фіксується або товариством (емітентом), яке зобов'язане вести реєстр власників іменних цінних паперів, або реєстратором (юридичною особою - суб'єктом підприємницької діяльності, який одержав у встановленому порядку дозвіл на ведення реєстрів власників іменних цінних паперів), якому емітент доручає ведення реєстру шляхом укладення відповідного договору (п. 1 ст. 9 Закону України від 10 грудня 1997 р. «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні»).

Реєстр власників іменних цінних паперів, зокрема, містить інформацію про емітента, інформацію про реєстратора, інформацію про власника іменних цінних паперів (фізичну чи юридичну особу), інформацію про номінального утримувача (п. 3.3 Положення про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, затвердженого наказом Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 1 квітня 1996 р.).

Реєстрації підлягає і передача (трансферт) акцій іншим особам, тобто перехід прав участі. Права на участь в управлінні, одержання дивідендів тощо, які випливають з іменних акцій, можуть бути реалізовані з моменту внесення змін до реєстру власників іменних цінних паперів (п. 1 ст. 5 Закону «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні»).

Якщо умовами емісії спеціально не зазначено, що іменні акції, випущені в документальній формі, не підлягають передачі, передача новому власнику здійснюється

шляхом повного індосамента. В цьому разі підставою для внесення у систему реєстру записів про передачу прав власності на) акції є передавальне доручення від зареєстрованої особи або уповноваженої нею особи, а також надання самих акцій (сертифіката акцій). Підставою для внесення змін у реєстр, крім передавального, доручення, є такі документи: договір купівлі-продажу; договір дарування; договір міни; договір застави; рішення суду та інші документи згідно з чинним законодавством України.

Акції на пред'явника на відміну від іменних обертаються вільно, тобто без індосаментних процедур. Акціонерне товариство фіксує в книзі реєстрації загальну кількість пред'явницьких акцій.

Привілейовані акції - це акції з пільговими правами майнової участі. Власники таких акцій мають певні майнові привілеї і несуть менший ризик порівняно з простими акціонерами. Конкретні права привілейованих акціонерів визначають загальні збори акціонерного товариства. Опис таких прав міститься в статуті товариства.

Привілеями є, насамперед, переваги на одержання дивідендів, а саме: річний розмір дивіденду фіксується в процентах до номінальної вартості акції і виплачується незалежно від річного прибутку товариства. Якщо прибутку не вистачає, дивіденд виплачується з резервного фонду, а не лише з фонду дивідендів.

Привілейована акція передбачає також доплату її власнику у тому разі, якщо розмір дивіденду на привілейовану акцію виявиться нижчим від дивіденду на просту акцію.

Привілеєм є також пріоритетна участь власника привілейованої акції в розподілі ліквідних активів товариства, яке припиняється.

Оскільки власники привілейованих акцій ризикують як підприємці менше, ніж власники простих акцій, вони мають обмежені управлінські права. За загальним правилом, привілейовані акціонери не мають права на участь в управлінні товариством, але статuti можуть визначати коло питань, у вирішенні яких бере участь і ця категорія акціонерів.

Закон обмежує кількість привілейованих акцій, їх випуск не повинен перевищувати суми, яка становить 10 відсотків статутного фонду акціонерного товариства.

5. Правовий режим дивідендів

Правовий режим дивідендів можна визначити як врегульований правом колективної («акціонерної») власності порядок визначення розміру, оголошення та виплати акціонерам доходів по акціях і чистого прибутку акціонерного товариства. Він має законодавчу основу. Це ст. 4 «Основні характеристики акцій», ст. 9 «Виплата доходу по акціях» Закону «Про цінні папери і фондову біржу» і ст. 15 «Прибуток товариства» Закону «Про господарські товариства». Стаття 10 останнього закону визначає право акціонера на дивіденди, а ст. 41 відносить порядок розподілу прибутку (отже, і визначення дивідендів) до компетенції вищого органу (загальник зборів) товариства. Окремі акти і статті законодавства про товариства деталізують правовий режим дивідендів.

Термін «дивіденд» латинського походження (те, що розподіляється). Закон коротко визначає цим терміном частину прибутку акціонерного товариства, яку має право отримати власник акції (ст. 4, 5, 9 Закону «Про цінні папери і фондову біржу»). Теорія права дає більш широке визначення: **дивіденд** - це частина чистого прибутку акціонерного товариства, яка підлягає розподілу і привласненню акціонерами пропорційно вартості належних їм акцій; це також сума (величина, розмір) доходу акціонера на одну акцію. Інакше кажучи, це і частка від ділення фонду сплати дивідендів на кількість акцій, власники (держателі) яких мають право на дивіденди. В юридичному аспекті оголошений вищим органом товариства дивіденд є саме майновим правом акціонера, тобто правом майнової вимоги до товариства. Це право, яке захищається судом (арбітражним судом) у позовному порядку.

За правовим режимом дивіденд відрізняється від інших виплат (дистрибуцій) товариства, зокрема, від процента (доходу) на облігації. З юридичної точки зору процент завжди є боргом товариства облігаціонеру, який підлягає задоволенню із всього майна товариства і забезпечується позовним захистом.

Дивіденд стає боргом товариства акціонеру лише після і його оголошення і виплачується тільки з чистого прибутку.

Майно товариства, стосовно якого визначаються і зі якого сплачуються дивіденди акціонерам, закон називає в імперативній формі. Основний принцип акціонерного права полягає в даному разі в тому, що діюче акціонерне товариство не має права сплачувати дивіденди за рахунок статутного фонду й іншого капіталізованого майна підприємства (принцип недоторканності статутного фонду діючого товариства). Тому дивіденди по акціях виплачуються за рахунок чистого прибутку товариства, тобто прибутку, «що залишається у розпорядженні товариства після сплати встановлених законодавством податків, інших платежів у бюджет та процентів за банківський кредит» (ст. 9 Закону «Про цінні папери і фондову біржу», ст. 15 Закону «Про господарські товариства»).

Виходячи з такого визначення джерела формування дивідендів, статuti конкретних товариств, а згідно з ними - проспекти емісії акцій детально регулюють правовий режим дивідендів.

У статутах товариств визначаються такі елементи правового режиму дивідендів (окремі пункти):

- розмір дивідендів (у розрахунку на одну звичайну акцію його визначають загальні збори товариства на пропозицію правління);
- строк виплат (виплата дивідендів акціонерам здійснюється один раз на рік протягом терміну, встановленого загальними зборами, після прийняття ними рішення про виплату дивідендів);
- форма виплати дивідендів (готівкою, банківським або поштовим переказом тощо). У разі відсутності повної інформації про акціонера дивіденд депонується на рахунок товариства. Проценти на неодержані дивіденди не нараховуються. Акціонери зобов'язані в визначений строк повідомляти про зміну адреси і/або банківського рахунка. Інакше товариство не відповідає за несвоєчасність сплати дивідендів;
- початок нарахування (дивіденди нараховуються з моменту реєстрації особи як акціонера в реєстрі акціонерів товариства, причому пропорційно внесеній за акції сумі);
- розмір дивідендів (не може бути вище рекомендованого правлінням. Загальні збори можуть знизити розмір дивідендів);
- порядок виплати дивідендів вибулим і новим акціонерам (при купівлі акцій на вторинному ринку цінних паперів дивіденди за минулий період виплачуються акціонеру, зареєстрованому в товаристві на момент виплати дивідендів).

Юридичною підставою одержання дивідендів акціонерами за загальним правилом визначено купонні листи на виплату дивідендів (ст. 4 Закону «Про цінні папери і фондову біржу»). Купон є правовим актом, що може додаватися до акції і посвідчує права акціонера на одержання дивідендів. Реквізитами купона визначено порядковий номер купона, порядковий номер акції, по якій виплачуються дивіденди, найменування акціонерного товариства і рік виплати дивідендів.

6. Управління акціонерним товариством

Господарські функції і права акціонерного товариства як суб'єкта права у правовідносинах реалізують його органи управління.

Акціонерне товариство є підприємством з найбільш складною управлінською структурою, що обумовлено так званою акціонерною власністю, тобто тим, що акціонерне товариство є об'єктом і суб'єктом права колективної власності акціонерів, права на частки якої за загальним правилом є трансфертними, можуть вільно передаватися ними іншим особам.

З урахуванням такої особливості колективної власності світова теорія акціонерного товариства (компанії, корпорації) виробила три основні принципи організації управління товариством, які традиційно застосовуються загальним і статутним акціонерним законодавством та практикою.

Перший принцип - це розмежування компетенційними правовими нормами (законодавчими, статутними) функцій колективного власника (акціонери) і функцій централізованого управління діяльністю товариства. Іншими словами - розмежування економічної влади колективної власності і функцій управління майном товариства в процесі звичайної ділової активності. Цей принцип втілює організацію і виражає діяльність та управлінську компетенцію вищого органу товариства, яким закон визначив його загальні збори. Це орган влади й управлінської компетенції всіх акціонерів товариства.

Другий принцип - централізація керівництва поточною (звичайною) діяльністю товариства в руках компетентного виконавчого органу на чолі з керівником, який без доручення діє від імені товариства. Централізацію втілюють і виражають виконавчі органи, якими закон за загальним правилом визначив правління товариства, голову і членів правління. Статутом товариства можуть бути передбачені інші органи, наприклад, рада директорів. Це виконавська управлінська влада в товаристві, яка складається з посадових осіб.

Посадовими особами органів управління акціонерного товариства визнаються голова та члени ради товариства (спостережної ради), голова та члени виконавчого органу, голова ревізійної комісії.

Посадовими особами органів управління акціонерного товариства не можуть бути члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та інших органів виконавчої влади, військовослужбовці, посадові особи органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, арбітражного суду, державного нотаріату, а також посадові особи органів державної влади, крім випадків, коли державні службовці здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі, та представляють інтереси держави в раді товариства (спостережній раді) або ревізійній комісії товариства. Особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю, не можуть бути посадовими особами тих товариств, які здійснюють цей вид діяльності. Особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини, не можуть займати у товаристві керівні посади і посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю.

Згідно зі ст. 48 Закону «Про господарські товариства» головою та членами правління товариства можуть бути особи, які перебувають із товариством у трудових відносинах. Тобто, ці посадові особи можуть мати у товаристві правовий статус не тільки акціонерів (співвласників підприємства), а й найманих працівників.

Третій принцип — вищий і постійний поточний контроль акціонерів (як засновників і співвласників товариства) за управлінською та фінансово-господарською діяльністю правління. В організаційній структурі зазначені підконтрольні сфери традиційно розділені. Тому акціонерне товариство, за загальним правилом, має два контрольні органи - вищий контрольний і контрольний. Вищий контроль управлінської діяльності правління товариства здійснює спостережна рада (рада) товариства. Це незалежна від правління контрольна влада, яка є однією з форм реалізації економічної влади колективної власності акціонерів.

Контроль фінансово-господарської діяльності правління здійснює ревізійна комісія товариства.

Як функції, так і повноваження (компетенцію) названих органів у товаристві нормативно розмежовані компетенційними (законодавчими та статутними) нормами.

У законодавстві функції та компетенцію органів товариства врегульовано методом виключення. Так, діє відкритий перелік питань компетенції загальних зборів. Їхнім рішенням, згідно зі статутом товариства, виконання окремих функцій (із делегуванням відповідних повноважень) цього органу може бути покладено на спостережну раду та правління. До компетенції правління належать будь-які питання діяльності товариства, крім тих, які знаходяться у віданні загальних зборів та спостережної ради.

Функції, компетенція та порядок діяльності загальних зборів врегульовані безпосередньо Законом «Про господарські товариства» (ст. 41-16). Залежно від змісту їхні функції можна поділяти на організаційні та фінансово-господарські.

Організаційні функції - це:

а) *засновницькі* (визначення організаційної структури товариства; створення) реорганізація та ліквідація дочірніх підприємств, філій, представництв; припинення діяльності товариства, призначення ліквідаційної комісії, затвердження ліквідаційного балансу);

б) *нормотворчі* (внесення змін до статуту товариства; затвердження статутів та положень дочірніх підприємств, філій, представництв, правил процедури та інших внутрішніх документів товариства);

в) *«посадові»* (обрання та відкликання членів спостережної ради товариства, членів виконавчого органу, членів ревізійної комісії; визначення умов оплати праці посадових осіб товариства, його дочірніх підприємств, філій та представництв; винесення рішень про притягнення до матеріальної відповідальності посадових осіб органів управління товариства).

Рішення щодо зміни статуту товариства; припинення діяльності товариства, створення та припинення діяльності дочірніх підприємств, філій та представництв правомочні за прийняття їх 3/4 голосів акціонерів, які беруть участь у зборах. З решти питань рішення приймаються простою більшістю голосів акціонерів, які беруть участь у зборах.

До фінансово-господарських функцій належать визначення найбільш важливих господарських питань і затвердження актів. Збори визначають: а) основні напрями діяльності товариства; б) порядок покриття його збитків. Збори затверджують такі господарсько-правові акти, як: а) плани та звіти про їх виконання; б) звіти правління про річні результати діяльності товариства і дочірніх підприємств; в) звіти і висновки ревізійної комісії; г) порядок розподілу прибутку; д) договори (угоди), укладені на суму, що перевищує вказану в статуті товариства. До компетенції зборів належить вирішення питання про придбання товариством акцій, що випускаються ним. Згідно зі статутом збори (як вищий орган) можуть віднести до своєї компетенції й інші питання.

Функції і компетенція правління. Правління є органом управління товариства, який здійснює оперативне управління його діяльністю. Це орган, підзвітний зборам. Збори визначають персональний склад правління, стратегію його діяльності. Оперативне управління товариством передбачає, що правління вирішує усі питання діяльності товариства, в тому числі делеговані зборами, крім питань, що належать до виключної компетенції зборів (внесення змін до статуту товариства; затвердження річних звітів діяльності товариства, звітів і висновків ревізійної комісії;

створення, реорганізація та ліквідація дочірніх підприємств, філій та представництв, затвердження їхніх статутів та положень; прийняття рішення про припинення діяльності товариства, призначення ліквідаційної комісії, затвердження ліквідаційного балансу).

Роботою правління керує голова правління, який призначається або обирається відповідно до статуту товариства. Голова правління акціонерного товариства вправі без довіреності здійснювати дії від імені товариства. Статутом може бути надане право представництва без довіреності і членам правління. Голова правління організує ведення протоколів засідання правління. Книга протоколів повинна бути в будь-який час надана акціонерам. На їх вимогу видаються засвідчені витяги з книги протоколів.

Спостережна рада (рада акціонерного товариства) є органом, який представляє інтереси акціонерів у перерві між проведенням загальних зборів і в межах компетенції, визначеної статутом, контролює і регулює діяльність правління.

В акціонерному товаристві, яке налічує понад 50 акціонерів, створення ради акціонерного товариства (спостережної ради) є обов'язковим.

Статутом акціонерного товариства або за рішенням загальних зборів акціонерів на раду акціонерного товариства (спостережну раду) може бути покладено виконання окремих функцій, що належать до компетенції загальних зборів. Питання, віднесені статутом акціонерного товариства до виключної компетенції ради акціонерного товариства (спостережної ради), не можуть бути передані на вирішення виконавчих органів товариства.

Кабінетом Міністрів України 19 липня 1993 р. затверджене Положення про спостережну раду (Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. - 1993- №8), яке

поширюється на акціонерні товариства, створені в процесі корпоратизації державних підприємств та закритих акціонерних товариств. Цим актом, по-перше, визначено склад спостережних рад. Це представники засновника, акціонерів (крім членів правління), уповноважені представники обслуговуючих банківських установ, є представники трудових колективів, органів приватизації. Щодо інших суб'єктів (без участі держави) визначення складу спостережної ради належить до компетенції самих товариств. Якщо товариство віднесено до категорії монополістів, до спостережної ради може входити представник Антимонопольного комітету. По-друге, персональний склад ради в акціонерному товаристві, створеному шляхом корпоратизації, формується зверху: за пропозицією засновника (міністерства, іншого уповноваженого органу) його затверджують Мінфін, Мінекономіки, Фонд державного майна України (їх спільна постійна комісія). Призначена зверху рада діє до перших загальних зборів акціонерів, які скликаються після прийняття рішення про приватизацію майна товариства. Перші збори обирають нову спостережну раду товариства.

Функції спостережної ради поділяються на контрольні у сфері управління та контрольні у сфері господарської діяльності товариства. У першій сфері рада затверджує голову правління (якщо це не директор корпоратизованого державного підприємства), за його поданням - членів правління, аналізує дії правління щодо управління товариством. У другій сфері рада розглядає і аналізує звіти правління, ревізійної комісії товариства; аналізує дії правління щодо реалізації інвестиційної, технологічної та цінової політики, додержання товариством номенклатури товару (послуг); є ініціатором позачергових ревізій та аудиторських перевірок господарських і фінансових результатів роботи товариства; погоджує операції товариства щодо розпорядження майном на визначену статутном суму; вносить засновнику і зборам пропозиції з питань діяльності товариства. Рада не має права втручатися в оперативні дії товариства.

Для виконання контрольних функцій рада наділені правом отримувати інформацію про діяльність товариства заслуховувати звіти правління та посадових осіб з окремих питань їхньої діяльності; припиняти повноваження тих членів правління, яких затверджує; залучати до аналізу окремих питань експертів.

Формою роботи ради є засідання (правомочні за наявності на них 2/3 членів ради), на яких приймаються рішення більшістю голосів (вирішальним при рівності є голос голови). Засідання проводяться щоквартально. Позачергові засідання ради можуть бути скликані на вимогу голови ради, правління та третини членів ради.

У межах повноважень члени ради як посадові особи товариства несуть відповідальність за дотримання інтересів держави, акціонерів.

Рада підзвітна засновникові (у процесі корпоратизації) і зборам. Вона подає їм річний звіт про свою роботу. При визнанні цими органами роботи ради незадовільною вони подають комісії пропозиції про зміни у складі ради. Утримується рада за рахунок товариства.

Як зазначалося, контроль за фінансово-господарською діяльністю правління акціонерного товариства здійснюється ревізійною комісією, яка обирається з числа акціонерів.

Членами ревізійної комісії не можуть бути члени правління, ради акціонерного товариства (спостережної ради) та інші посадові особи.

Порядок діяльності ревізійної комісії та її кількісний склад затверджуються загальними зборами акціонерів згідно з статутном товариства.

Перевірки фінансово-господарської діяльності правління проводяться ревізійною комісією за дорученням загальних зборів, ради акціонерного товариства (спостережної ради), з її власної ініціативи або на вимогу акціонерів, які володіють у сукупності більш як 10 відсотками голосів. Ревізійній комісії акціонерного товариства повинні бути подані всі матеріали, бухгалтерські або інші документи і особисті пояснення службових осіб на її вимогу.

Ревізійна комісія доповідає про результати проведених нею перевірок загальним зборам акціонерного товариства або раді акціонерного товариства (спостережній раді).

Члени ревізійної комісії вправі брати участь з правом дорадчого голосу у засіданнях правління.

Ревізійна комісія складає висновок по річних звітах та балансах. Без висновку ревізійної комісії загальні збори акціонерів не вправі затверджувати баланс.

Ревізійна комісія зобов'язана вимагати позачергового скликання загальних зборів акціонерів у разі виникнення загрози суттєвим інтересам акціонерного товариства або виявлення зловживань, учинених посадовими особами.

Тема 5: ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ІНШИХ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ

1. Товариство з обмеженою відповідальністю та товариство з додатковою відповідальністю

Одним з найпоширеніших видів господарських товариств в економічній сфері України є товариства з обмеженою відповідальністю.

Відповідно до ст. 50 Закону України «Про господарські товариства» **товариством з обмеженою відповідальністю** визнається товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами.

Називаючи цей вид товариства товариством «з обмеженою відповідальністю», законодавець не має на увазі обмеження відповідальності товариства як суб'єкта господарського права (юридичної особи) якимись певними розмірами майна або грошових коштів (наприклад, лише розмір статутного фонду). Насправді йдеться про обмеження відповідальності учасників товариства, які несуть її ризик у межах своїх вкладів до статутного фонду. Установчими документами товариства з обмеженою відповідальністю може бути передбачено, що учасники, які не повністю внесли вклади, відповідають за зобов'язаннями товариства також у межах невнесеної частини вкладу.

У товаристві з обмеженою відповідальністю створюється статутний фонд, розмір якого повинен становити не менше суми, еквівалентної 100 мінімальним заробітним платам, виходячи зі ставки мінімальної заробітної плати, діючої на момент створення товариства.

Однією з особливостей змісту установчих документів товариства з обмеженою відповідальністю є те, що вони, крім відомостей, загальних для всіх видів господарських товариств, повинні містити відомості про розмір часток кожного з учасників, розмір, склад та порядок внесення ними вкладів.

До моменту реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю кожен з учасників зобов'язаний внести не менше 30 відсотків вказаного в установчих документах вкладу, що підтверджується документами, виданими банківською установою.

Учасник зобов'язаний повністю внести свій вклад не пізніше одного року після реєстрації товариства.

Учасник товариства з обмеженою відповідальністю може за згодою решти учасників відступити свою частку (її частину) одному чи кільком учасникам цього ж товариства, а якщо інше не передбачено установчими документами, то і третім особам. Учасники товариства користуються переважним правом придбання частки учасника, який її відступив, пропорційно їхнім часткам у статутному фонді товариства, або в іншому, погодженому між ними, розмірі.

У разі передачі частки (її частини) третій особі відбувається одночасний перехід до неї всіх прав та обов'язків, що належали учаснику, який відступив її повністю або частково.

Частка учасника товариства (після повного внесення ним вкладу) може бути придбана самим товариством, яке протягом одного року зобов'язане передати її іншим учасникам або третім особам.

Будь-який з учасників має право вийти з товариства зі сплатою йому вартості частини майна товариства, пропорційної його частці у статутному фонді. На вимогу учасника та за згодою товариства вклад може бути повернений повністю або частково в натуральній формі.

Вищим органом товариства з обмеженою відповідальністю є збори учасників, що складаються з учасників або призначених ними представників. До компетенції зборів учасників товариства з обмеженою відповідальністю належить:

1) визначення основних напрямів діяльності товариства і затвердження його планів та звітів про їх виконання;

- 2) внесення змін до статуту товариства;
- 3) обрання та відкликання членів виконавчого органу та ревізійної комісії;
- 4) затвердження річних результатів діяльності товариства, звітів і висновків ревізійної комісії, порядку розподілу прибутку;
- 5) створення, реорганізація та ліквідація дочірніх підприємств, філій та представництв, затверджених їхніх статутів та положень;
- 6) винесення рішень про притягнення до майнової відповідальності посадових осіб товариства;
- 7) затвердження правил процедури та інших внутрішніх документів товариства, визначення його організаційної структури;
- 8) встановлення розміру, форми і порядку внесення учасниками додаткових вкладів;
- 9) вирішення питання про придбання товариством частки учасника;
- 10) виключення учасника з товариства;
- 11) визначення умов оплати праці службових осіб товариства;
- 12) затвердження договорів (угод), укладених на суму, що перевищує вказану в статуті товариства;
- 13) прийняття рішення про припинення діяльності товариства.

Статутом товариства до компетенції зборів учасників можуть бути віднесені й інші питання.

З питань, зазначених у п. 1), 2), 10), у вищому органі необхідна одностайність. З решти питань рішення приймаються простою більшістю голосів (учасники мають кількість голосів, пропорційну розміру їхніх часток у статутному фонді).

Збори учасників товариства з обмеженою відповідальністю скликаються не рідше двох разів на рік, якщо інше не передбачено установчими документами. Такі збори вважаються повноважними, якщо на них присутні учасники (представники учасників), що володіють у сукупності більш як 60 відсотками голосів, а з питань, що потребують одностайності, - всі учасники.

У товаристві з обмеженою відповідальністю створюється виконавчий орган: колегіальний (дирекція) або одноособовий (директор). Дирекцію очолює генеральний директор. Членами виконавчого органу можуть бути також і особи, які не є учасниками товариства.

Дирекція (директор) вирішує всі питання діяльності товариства, за винятком тих, що входять до виключної компетенції зборів учасників. Я повноваження при цьому визначені ст. 62 Закону «Про господарські товариства» та установчими документами товариства.

Контроль за діяльністю виконавчого органу товариства з обмеженою відповідальністю здійснює ревізійна комісія, що утворюється зборами учасників товариства з їх числа у кількості не менше трьох осіб. Її діяльність регламентована ст. 63 Закону «Про господарські товариства».

Правовий статус, аналогічний статусу товариства з обмеженою відповідальністю, має товариство з додатковою відповідальністю. Особливість його (і головна відмінність від товариства з обмеженою відповідальністю) полягає в тому, що учасники товариства з додатковою відповідальністю відповідають за його боргами своїми внесками до статутного фонду, а при недостатності цих сум - додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника.

Граничний розмір відповідальності учасників передбачається в установчих документах.

2. Повне товариство

Повним товариством згідно зі ст. 66 Закону «Про господарські товариства» визнається таке товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою

діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Повне товариство створюється і діє на підставі установчого договору (статуту цей вид товариств не має). Крім загальних вимог щодо змісту установчих документів господарських товариств, установчий договір про повне товариство повинен визначати розмір частки кожного з учасників, розмір, склад та порядок внесення вкладів, форму участі у справах товариства. Такі вимоги випливають з особливого характеру товариства, зокрема, з ведення його справ, яке здійснюється за загальною згодою всіх учасників.

Ведення справ товариства може здійснюватися або всіма учасниками, або одним чи кількома з них, які виступають від імені товариства. Учасники, яким було доручено ведення справ повного товариства, зобов'язані надавати решті учасників на їхню вимогу повну інформацію про дії, виконувані від імені та в інтересах товариства.

Учасник повного товариства має право передати свою частку або її частину іншим учасникам товариства або третім особам тільки за згодою всіх учасників. З передачею частки (її частини) третій особі до останньої переходять всі права та обов'язки, що належали учаснику, який вибув.

Оскільки всі учасники повного товариства займаються спільною підприємницькою діяльністю, вони не мають права від свого імені та в своїх інтересах здійснювати угоди, однорідні з цілями діяльності товариства, а також брати участь у будь-яких товариствах (крім акціонерних), які мають однорідну з повним товариством мету діяльності. У разі порушення цієї вимоги, учасник товариства зобов'язаний компенсувати збитки, заподіяні товариству.

Законодавством (ст. 71 Закону «Про господарські товариства») встановлено особливий порядок виходу учасника з повного товариства. Якщо товариство було створено на невизначений строк, його учасник може в будь-який час вийти з товариства, попередивши про це не пізніше як за 3 місяці. Вихід з товариства, створеного на визначений строк, можливий лише з поважних причин та з попередженням не пізніше як за 6 місяців. Учаснику, який вибув, сплачується вартість його внеску та належна йому частина прибутку, одержана товариством у цьому році.

Як уже зазначалося, учасники повного товариства несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном. Механізм такої відповідальності конкретизовано у ст. 74 Закону «Про господарські товариства»: якщо при ліквідації повного товариства виявиться нестача наявного майна для сплати всіх боргів, за товариство у недостатній частині несуть солідарну відповідальність його учасники усім своїм майном, на яке відповідно до законодавства України може бути звернено стягнення. Важливим є те, що учасник товариства відповідає за борги останнього незалежно від того чи виникли вони після або до його вступу до товариства.

Якщо борги товариства повністю сплатить один з учасників, він має право звернутися з регресною вимогою у відповідній частині до решти учасників, які несуть перед ним відповідальність пропорційно своїй частці у майні товариства.

3. Командитне товариство

Командитне товариство можна кваліфікувати як товариство змішаного типу, в якому разом з одним або більше учасників, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном (повні товариші), є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників або командитистів).

Якщо у командитному товаристві беруть участь два або більше повних товаришів, вони несуть солідарну відповідальність щодо боргів товариства.

Правовий статус командитного товариства визначається нормами ст. 67-74 Закону «Про господарські товариства» (тобто законодавством про повні товариства) з

урахуванням особливостей, передбачених у спеціальних статтях (ст. 78-83) Закону «Про господарські товариства», безпосередньо присвячених командитним товариствам.

Зокрема, установчий договір про Командитне товариство, крім відомостей, які містить установчий договір про повне товариство, має відображати участь вкладників у такому товаристві, а саме: стосовно вкладників вказується тільки сукупний розмір їхніх часток у майні товариства, а також розмір, склад і порядок внесення ними вкладів.

Оскільки правовий статус повних товаришів було розглянуто в попередньому параграфі, тут доцільно зупинитися на особливостях участі вкладників у командитному товаристві.

Вкладник може вступати до командитного товариства шляхом внесення грошових або матеріальних вкладів.

Вкладники командитного товариства мають право:

- діяти від імені командитного товариства тільки у разі наявності доручення і згідно з ним;
- вимагати першочергового повернення вкладу (ніж учасникам з повною відповідальністю) у випадку ліквідації товариства;
- вимагати подання їм річних звітів і балансів, а також забезпечення можливості перевірки правильності їх складення.

Вкладники командитного товариства повинні вносити вклади й додаткові внески у розмірі, способами й порядком, передбаченим установчим договором, проте сукупний розмір їхніх часток не повинен перевищувати 50 відсотків майна товариства, зазначеного в установчому договорі. На момент реєстрації командитного товариства кожний із вкладників повинен внести не менше 25 відсотків свого внеску.

Таким чином, вкладники беруть участь у діяльності командитного товариства лише своїми вкладками, розмір яких визначає суму отримуваного ними прибутку. Будь-якої участі в управлінні товариством вони не беруть.

Управління справами командитного товариства здійснюється тільки учасниками з повною відповідальністю (повними товаришами). Якщо в товаристві є тільки один такий учасник, управління справами здійснюється ним самостійно.

Вкладники не мають права перешкоджати діям повних товаришів із управління справами товариства.

Незважаючи на те, що за загальним правилом відповідальність вкладника обмежується вкладом у майні товариства, в окремих випадках, передбачених законодавством (ст. 82 Закону «Про господарські товариства»), він також несе повну відповідальність. Приміром, якщо вкладник здійснює угоду від імені і в інтересах товариства без відповідних повноважень, то у разі схвалення його дій командитним товариством він разом із повними товаришами відповідає за угодою перед кредиторами усім своїм майном, на яке відповідно до законодавства може бути звернено стягнення. Якщо ж схвалення не буде одержано, вкладник відповідає перед третьою особою самостійно усім своїм майном. Крім загальних підстав припинення діяльності господарських товариств (ст. 19 Закону «Про господарські товариства») командитне товариство припиняється також у разі вибуття всіх учасників з повною відповідальністю. При вибутті з товариства всіх вкладників повні товариші мають право замість ліквідації командитного товариства перетворити його на повне товариство.

Тема 6: ПРАВОВИЙ СТАТУС ПІДПРИЄМСТВ

1. Поняття підприємства

Домінуюче місце серед суб'єктів господарського права належить такому суб'єктові, як підприємство. Це зумовлено особливими економічними і соціальними функціями підприємства в економічній системі, а саме функціями товаровиробника, який задовольняє суспільні потреби у продукції, роботах, послугах. Тому законодавчий інститут підприємства або господарюючого суб'єкта є центральною частиною системи господарського права України, його правовою основою.

Усі основні закони та інші нормативні акти господарського законодавства приймаються, виходячи з економічного та правового становища підприємства.

Поняття «*підприємство*» є узагальнюючим, або збірним. Воно, по-перше, визначає підприємства як суб'єкти господарського права стосовно всіх форм і видів власності в Україні (організаційні форми і види підприємств). По-друге, це поняття є загальногалузевим, тобто взагалі визначає промислові (фабрики, заводи, шахти), будівельні, транспортні, сільськогосподарські, торговельні та інші підприємства.

Підприємство як соціально-економічний і правовий інститут має певну сукупність економічних, організаційних і юридичних ознак, за якими кваліфікується як господарюючий суб'єкт і суб'єкт права. За допомогою цих ознак, систематизованих ст. 1 Закону «Про підприємства в Україні», уніфіковано визначається правове становище підприємств усіх форм власності і галузей народного господарства.

Закон визначає, що *підприємство* є *основною організованою ланкою* народного господарства України. Ця організаційна ознака кваліфікує підприємство як організаційну форму господарської («бізнесової») організації, тобто організації, в якій власники засобів виробництва і робочої сили об'єднують свої виробничі ресурси для здійснення господарської діяльності з метою одержання прибутку. Визначення *основна ланка*, з одного боку, відмежовує підприємство від інших організаційних форм економічної діяльності (типу домашніх господарств, індивідуальних промислів без створення підприємств, так званих тіньових структур тощо), а з іншого - від суб'єктів господарського права, які не належать до основної ланки: об'єднань підприємств, фінансових і посередницьких інститутів, органів управління економікою.

Закон також визначає, що підприємство - це господарюючий суб'єкт. Суть визначення **господарюючий суб'єкт** полягає в тому, що підприємство є товаровиробником, трудовим колективом, який на професійній основі (промисел) виробляє і реалізує свій товар з метою одержання прибутку. Як господарюючий суб'єкт підприємство здійснює виробничу, науково-дослідну та комерційну діяльність. Термін «*господарюючий*» означає, що підприємства належать до комерційних, спрямованих на прибуток, організацій (на відміну від неприбуткових організацій - релігійних, об'єднань громадян тощо).

Підприємство є **самостійним господарюючим** суб'єктом. Самостійність у прийнятті господарських рішень є однією з основних і необхідних умов діяльності підприємства як товаровиробника. Юридичний аспект такого визначення полягає в тому, що підприємство при здійсненні своєї господарської діяльності «має право з власної ініціативи приймати будь-які рішення, що не суперечать законодавству України» (ст. 27 Закону «Про підприємства в Україні»).

Нарешті, підприємство - це **статутний господарюючий** суб'єкт. Статут підприємства як локальний акт господарського законодавства нормативно визначає цілі і предмет діяльності окремого підприємства, відхилитися від яких без зміни статуту підприємству заборонено. Статут також визначає межі спеціальної правоздатності підприємства як юридичної особи. Це один з найважливіших правових актів підприємства, тому ст. 9 Закону «Про підприємства в Україні» спеціально визначає обов'язкові і альтернативні пункти, які включаються до статуту підприємства.

Підприємство має необхідне для господарюючого суб'єкта майно - основні і оборотні кошти, інші цінності, якими воно володіє, користується і розпоряджається на певному правовому титулі (на праві власності або повного господарського відання). Це майно юридичне відмежоване, як правило, від майна власника підприємства і закріплене за підприємством як суб'єктом права. Основні і оборотні кошти знаходяться на самостійному бухгалтерському балансі, гроші - на розрахунковому рахунку підприємства в банку.

Підприємство є самостійним суб'єктом права. З одного боку, закон визначає його компетенцію (права та обов'язки) як господарюючого суб'єкта, з другого - зазначає, що підприємство є юридичною особою, яка не має у своєму складі інших юридичних осіб (ст. 1 Закону «Про підприємства в Україні»). Цим підприємство суттєво відрізняється від об'єднань підприємств (господарських об'єднань), до складу яких входять юридичні особи.

Як господарюючий суб'єкт з правами юридичної особи підприємство починає діяти від дня його державної реєстрації.

Таким чином, **підприємство** - це самостійна господарська організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку для здійснення господарської діяльності з метою задоволення суспільних потреб у товарі (продукції, роботах, послугах) і одержання прибутку, яка діє на підставі статуту, користується правами і виконує обов'язки щодо своєї діяльності, є юридичною особою, має самостійний баланс, поточний та інші рахунки в банках.

2. Організаційно-правові форми підприємств

Законодавство України про підприємства оперує такими поняттями, як *організаційні форми, види і категорії* підприємств. Кожне з них вживається для класифікації підприємств за певними ознаками.

Організаційна (організаційно-правова) форма передбачає класифікацію підприємств залежно від форм власності, визначених Конституцією України і Законом «Про власність», та від способів розмежування в підприємствах окремих форм власності і управління майном. Юридичне значення цього полягає в урахуванні в законодавстві, тобто в Законі «Про підприємства в Україні» і спеціальних законах особливостей правового становища підприємств окремих видів.

Загалом організаційна форма і вид визначають суб'єкта, який має право присвоювати результати діяльності підприємства. З точки зору організаційної форми ст. 2 Закону «Про підприємства в Україні» виділяє такі види підприємств: приватні, колективні, господарські товариства, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, комунальні, державні (в тому числі казенні).

Слід мати на увазі, що відповідно до чинного на момент створення підприємств законодавства в Україні були створені і діють до цього часу й інші види підприємств: індивідуальні, сімейні, спільні (в тому числі з іноземними інвестиціями) підприємства.

Приватне підприємство - це організаційно-правова форма підприємства, заснованого на власності фізичної особи.

Визначення *приватне*, крім форми власності, виражає головну особливість правового становища підприємств цієї організаційної форми. Згідно із законодавством України власник у даному разі водночас є і підприємцем, тобто власність і управління майном у приватному підприємстві не розмежовуються.

Колективне підприємство (точніше його можна було б назвати «підприємство колективної власності») — це організаційно-правова форма підприємства, заснованого на власності трудового колективу підприємства.

Визначення *колективне* означає, що підприємство належить колективу співвласників (засновників, учасників), які діють як один суб'єкт права колективної власності. Правосуб'єктність власника (у даному разі колективу або групи власників,

організованих у колективне підприємство з правами юридичної особи) реалізується через юридичну особу - підприємство, яке володіє, користується і розпоряджається майном відповідно до свого статуту (ст. 6, 20, 21 Закону «Про власність»). Це вид недержавної юридичної особи. Право колективної власності у колективному підприємстві безпосередньо здійснюють його органи управління - вищий орган управління (загальні збори або конференція) і правління. Отже, колективне підприємство, поки воно діє - це об'єкт права власності відповідної юридичної особи. Його засновники і учасники є власниками часток (паїв, вкладів) у майні підприємства.

Інакше визначає поняття колективного підприємства Закон України «Про власність», згідно з яким видів колективних підприємств стільки ж, скільки суб'єктів права колективної власності названо в статті 20 Закону «Про власність»:

- колективні підприємства (наприклад, підприємство, приватизоване трудовим колективом державного підприємства і не перетворене в інший вид; колективне сільськогосподарське підприємство);
- акціонерне або інше статутне господарське товариство (ст. 25, 26 Закону «Про власність»); виробничий кооператив (ст. 24 Закону «Про власність»);
- підприємство, яке засноване на власності об'єднання громадян (наприклад, профспілку - ст. 28 Закону «Про власність»); підприємство релігійної організації (ст. 29 Закону «Про власність»); підприємство, створене господарським об'єднанням (ст. 27 Закону «Про власність»).

Специфічним видом колективного підприємства є також орендне підприємство (ст. 22 Закону «Про власність»).

Державне підприємство являє собою організаційно-правову форму підприємства, заснованого на державній власності. Визначення *державне* вказує, що дане підприємство має особливості правового становища порівняно з недержавними підприємствами. Ці особливості обумовлені способом відмежування функцій власника від функцій управління майном в державному підприємстві. Саме державне підприємство як майновий комплекс є об'єктом права державної власності. Підприємству як суб'єкту права це майно належить на праві повного господарського відання. Таке право вужче, ніж право власності. Обсяг його залежить від цільового призначення відповідного майна. Державне підприємство володіє, користується і розпоряджається цим майном «на свій розсуд, вчиняючи щодо нього будь-які дії, які не суперечать чинному законодавству та статуту підприємства». Оскільки державне підприємство є суб'єктом права повного господарського відання майном, а не суб'єктом права власності, щодо державних підприємств діє спеціальна категорія - *правовий режим майна державних підприємств* (ст. 37 Закону «Про власність»). Вона означає, що державні підприємства керуються спеціальними правилами заснування, утворення їх майна при заснуванні, визначення цілей і предмета діяльності (статути державних підприємств розробляють, затверджують і контролюють уповноважені органи), управління майном, розподілу прибутку тощо.

Державні підприємства як суб'єкти одної форми власності (організаційної форми) поділяються на види:

- а) державні підприємства, засновані на державній власності;
- б) державні підприємства, засновані на республіканській (Автономної Республіки Крим) власності;
- в) казенні підприємства. Усі ці підприємства-державні юридичні особи.

Особливим видом підприємства, заснованого на державній власності, є **казенне підприємство**. Майно, що є у державній власності і закріплене за казенним підприємством, належить йому не на праві повного господарського відання, а на праві оперативного управління. Здійснюючи право оперативного управління, казенне підприємство володіє і користується зазначеним майном. Розпоряджатися закріпленим за ним на праві оперативного управління державним майном, що належить до основних фондів підприємства, казенне підприємство може лише з дозволу органу,

уповноваженого управляти відповідним державним майном. Особливості розпорядження іншим майном казенного підприємства визначаються у його статуті.

Важливе значення для правового регулювання діяльності казенних підприємств мають постанови Кабінету Міністрів України від 30 червня 1998 р. № 987 «Про перетворення державних підприємств у казенні» (Офіційний вісник України,- 1998- № 24), якою визначено перелік державних підприємств, що мають бути перетворені в казенні; від 16 червня 1998р. №914 «Про типовий статут казенного підприємства» (Офіційний вісник України - 1998.- №26), якою затверджено Типовий статут казенного підприємства, та від 22 липня 1998 р. № 1129 «Про деякі питання управління казенними підприємствами» (Офіційний вісник України. - 1998.- № 30), якою, зокрема, затверджено Положення про складання плану розвитку казенного підприємства та Положення про складання фінансового плану казенного підприємства.

Спільне підприємство — це організаційна форма підприємства, заснованого за законами України на базі об'єднання майна різних форм власності (так звана змішана форма власності) . Спільні підприємства, як правило, мають форму господарських товариств, тобто є суб'єктами права колективної власності.

Засновниками спільних підприємств можуть бути юридичні особи і громадяни України, інших держав. Залежно від цього є два види спільних підприємств: а) звичайні (національні) спільні підприємства; б) спільні підприємства з іноземними інвестиціями.

Спільне підприємство з іноземними інвестиціями - це підприємство (організація) будь-якої організаційно-правової форми, створене відповідно до законодавства України, іноземна інвестиція в статутному фонді якого, за його наявності, становить не менше 10 відсотків.

Підприємство набуває статусу підприємства з іноземними інвестиціями з дня зарахування іноземної інвестиції на його баланс. Правове становище і діяльність таких підприємств, крім Закону «Про підприємства в Україні», регулюється Законом України від 19 березня 1996 р. «Про режим іноземного інвестування» та Законом України від 16 квітня 1991 р. «Про зовнішньоекономічну діяльність».

Іноземне підприємство — це організаційно-правова форма підприємства з місцезнаходженням в Україні, створеного як суб'єкт права згідно із законодавством іноземної держави, майно якого повністю є у власності іноземних громадян, юридичних осіб або держави.

Визначення *іноземне* (іноземна власність) означає, що підприємство підпорядковується різним юрисдикціям. Порядок створення і внутрішньої діяльності іноземного підприємства регулюється законодавством країни, якій воно належить. Законодавство України не регулює цих відносин. Разом з тим умови реєстрації та діяльності іноземного підприємства в Україні регулюються українським законодавством, тобто на іноземні підприємства загалом поширюється національний правовий режим господарської діяльності.

Крім форм і видів законодавець застосовує для класифікації підприємств поняття *категорії* (ст. 2 Закону «Про підприємства в Україні»).

Категорія означає техніко-економічну (не юридичну) класифікацію підприємств (незалежно від форм власності) відповідно до обсягів господарського обороту підприємства і чисельності його працівників. За цією ознакою розрізняються малі та інші (середні, великі) підприємства.

Кількість працюючих, за якою підприємство відноситься до категорії малих, диференційована залежно від галузей народного господарства:

- у промисловості та будівництві - до 200 чоловік;
- в інших галузях виробничої сфери - до 50 чоловік;
- у науці і науковому обслуговуванні - до 100 чоловік;
- у галузях невиробничої сфери - до 25 чоловік;
- у роздрібній торгівлі - до 15 чоловік.

Малі підприємства виділені в самостійну категорію з метою розвитку малого бізнесу шляхом надання їм певних пільг, переваг тощо. З юридичного боку, важливим є те, що особливості їх створення і діяльності встановлюються як загальним законодавством України про підприємства, так і спеціальним законодавством України про підприємства цієї категорії.

Особливості правового становища малих підприємств, крім спеціальних статей Закону «Про підприємства в Україні», врегульовані ще і постановою Ради Міністрів УРСР від 22 вересня 1990 р. «Про заходи щодо створення і розвитку малих підприємств» в редакції від 19 жовтня 1991 р. (ЗПУРСР.-1991.-№11.-Ст. 114).

Як зазначено в ст. 28 Закону «Про підприємства в Україні», держава стимулює розвиток малих підприємств України: надає пільги при оподаткуванні, одержанні державних кредитів, створює фонди сприяння розвитку малих підприємств та інше.

3. Створення підприємства

Термін «створення» - це правове поняття господарського права. Це поняття включає врегульовані правом умови фактичного виникнення та легітимації підприємства в статусі правового господарюючого суб'єкта, суб'єкта права.

Виходячи з того, що в економіці України створюються і функціонують підприємства різних організаційно-правових форм, господарське законодавство визначає загальні і спеціальні умови їх створення. Загальні умови поширюються на всі форми підприємств. Вони визначені Законом «Про підприємства в Україні» (ст. 5), Законом «Про підприємництво» (ст. 6) та Цивільним кодексом, який регулює загальні умови створення юридичної особи, в тому числі й підприємства. Спеціальні умови створення підприємств визначені законами про їхні окремі види.

Як правове поняття *створення* включає визначення засновників, їх засновницької компетенції, порядку діяльності щодо створення підприємства. Засновником є особа, що має право створити у встановленому порядку підприємство (організацію) як юридичну особу. За Законом «Про власність» (ст. 6, 33) і Законом «Про підприємства в Україні» (ст. 5) таким правом наділені безпосередньо власники засобів виробництва та іншого майна і уповноважені власником (власниками) органи, тобто фізичні і юридичні особи, що мають засновницьку право- і дієдатність. Отже, тут діє загальний принцип, згідно з яким засновниками (співзасновниками) можуть бути «фізичні і юридичні особи, крім випадків, передбачених законодавчими актами України».

Уповноважені органи, які можуть бути засновниками підприємств, визначає власник. Щодо підприємств загальнодержавної власності — це підвідомчі Кабінету Міністрів України органи державної виконавчої влади: міністерства, державні комітети, інші центральні відомства. Вони приймають рішення про створення підприємств державної власності, затверджують статuti і контролюють їх дотримання, укладають та розривають контракти з керівниками підприємств, контролюють ефективність використання закріпленого за підприємствами майна, його збереження. Це загальне правило. В окремих випадках (наприклад, щодо підприємств будівельного комплексу) зазначені функції і повноваження Кабінет Міністрів України делегує господарським об'єднанням: корпораціям, концернам тощо. Щодо підприємств комунальної власності уповноваженими органами із засновницькими правами є сільські, селищні та міські ради (п. 30 ст. 26 Закону України від 2] травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні»), а також місцеві державні адміністрації (п.1 ст. 9 Закону України від 9 квітня 1999 р. «Про місцеві державні адміністрації» // Голос України - 1999.- 12 травня).

Засновники реалізують засновницькі права шляхом обрання організаційної форми підприємства; визначення цілей і предмета його діяльності; прийняття рішення про його створення; затвердження в установленому порядку статуту; передачі безоплатно на баланс підприємства основних фондів та обігових коштів; формування органів управління, визначення у статуті меж їхніх повноважень тощо.

Створення підприємства в юридичному розумінні - це затвердження та одержання передбачених законом документів: рішення власника (власників) або уповноваженого органу про створення підприємства, статуту (якщо цього вимагає організаційна форма), посвідчення про державну реєстрацію. При необхідності для новостворюваного підприємства земельної ділянки сюди входять також документи на землекористування (землеволодіння), визначені земельним законодавством України.

Дозвіл на користування створюваним підприємством земельною ділянкою, а також іншими природними ресурсами видається за рішенням місцевої Ради за місцезнаходженням підприємства в порядку, встановленому Земельним кодексом України (ст. 19, 21, 23, 32, 34 та ін.). Відмова в наданні земельної ділянки може бути оскаржена у встановленому законом порядку.

Господарське законодавство регулює також способи створення підприємств. Так, підприємство може бути створене згідно з рішенням одного чи кількох власників або уповноваженого ним органу.

Підприємство може створюватися внаслідок примусового поділу іншого підприємства відповідно до антимонопольного законодавства України. Примусовий поділ підприємства здійснюється згідно з рішенням Антимонопольного комітету України, його територіальних управлінь. Рішення про поділ підприємства-монополіста є обов'язковим для власника (власників) або уповноваженого органу. Рішення про примусовий поділ визначає строк створення нових підприємств, який не може бути менше шести місяців.

Підприємство може створюватися шляхом *реорганізації* діючого підприємства, тобто в результаті виділення із складу діючого підприємства одного або кількох структурних підрозділів за рішенням їх трудових колективів, якщо на це згода власника чи уповноваженого ним органу. Аналогічно може створюватися підприємство на базі структурної одиниці діючого об'єднання. Щодо таких підприємств діє правило про збереження за ними взаємних зобов'язань та укладених договорів з іншими підприємствами.

Підприємства мають право створювати на території України та за її межами суб'єкти господарського права без прав юридичної особи - свої відособлені підрозділи: філії, представництва, відділення тощо з правом відкриття поточних і розрахункових рахунків. Відособлені підрозділи діють на підставі положень про них, які затверджуються підприємством. Відкриття вказаних підрозділів не потребує їхньої реєстрації. Підприємство лише повідомляє про це реєстраційний орган шляхом внесення додаткової інформації до своєї реєстраційної картки.

Аналогічно створюються дочірні підприємства. За законодавством України, правом створювати дочірні підприємства наділені господарські товариства (ст. 9 Закону «Про господарські товариства»). Дочірні підприємства мають бути зареєстровані в порядку, встановленому для реєстрації підприємств.

4. Установчі документи підприємства

Установчими документами підприємства називається комплект документів встановленої законом форми, згідно з якими підприємство виникає і діє як суб'єкт права. З точки зору правової природи, установчі документи є локальними нормативними актами, тобто актами, які набувають юридичної сили внаслідок затвердження їх одним або кількома засновниками підприємства.

Форму і зміст установчих документів визначають залежно від видів підприємств загальні закони про підприємства та закони про окремі види підприємств.

Стаття 8 Закону «Про підприємництво» містить перелік актів, які належать до установчих документів. По-перше, це рішення одного чи кількох власників або уповноваженого ним (ними) органу про створення підприємства. Якщо власників чи

органів два і більше, таким рішенням визначено установчий договір. По-друге, це статут підприємства.

Стаття 9 Закону «Про підприємства в Україні» визначає перелік обов'язкових відомостей, які необхідно включати до статуту підприємства як одного з його основних установчих актів.

Зміст установчих документів (статутів, установчих договорів) господарських товариств регулюється ст. 4, 37, 51, 65, 67 і 76 Закону «Про господарські товариства». Ці статті визначають переліки основних даних, що підлягають включенню до установчих документів товариств окремих видів.

При розробці проектів установчих документів підприємств необхідно керуватися також типовими нормативними актами.

Щодо підприємств окремих видів законодавець застосовує типові форми установчих документів (наприклад, Типовий статут державного підприємства, Типовий статут казенного підприємства, Типовий статут закритого акціонерного товариства, Типовий статут відкритого акціонерного товариства, створеного шляхом корпоратизації державною підприємства тощо).

Установчі документи повинні містити обов'язкові дані про підприємство, беі яких вони вважаються такими, що не відповідають вимогам законодавства. Це такі даніі

- найменування (завод, фабрика, майстерня тощо) і вид підприємства;
- зазначення власника (склад засновників, учасників) та місцезнаходження підприємства;
- предмет та цілі діяльності підприємства;
- юридичний статус підприємства. Це статті про юридичну особу підприємства, про його майно, про самостійний баланс, поточний, валютний та інші рахунки в банках, про фірмову марку та знак для товарів і послуг, про печатку з найменуванням підприємства. Якщо підприємство має право випускати цінні папери, то таке право теж відноситься до юридичного статусу підприємства;
- про **склад** майна підприємства: перелік фондів (основні, оборотні, інше майно, статутний фонд, резервний фонд, страховий фонд, інші фонди); порядок утворення майна; порядок розподілу прибутків та покриття витрат; порядок випуску акцій (щодо акціонерного товариства).

Якщо підприємство не є власником майна, включається стаття проте, що майно закріплене за ним на праві повного господарського відання; оперативного управління або оренди;

- про перелік органів управління підприємства, порядок їх формування, компетенцію;
- про контрольні органи - спостережну раду, ревізійну комісію;
- про порядок припинення діяльності підприємства: підстави: орган, що приймає рішення про припинення; порядок створення і роботи ліквідаційної комісії; умови розрахунків з бюджетом і кредиторами; розподіл майна, що залишилося.

В установчих документах господарських товариств окремими статтями визначається порядок внесення змін до статуту (вищим органом, за рішенням 3/4 голосів акціонерів, які беруть участь у зборах чи одностайно).

Крім обов'язкових, до установчих документів можуть включатися альтернативні положення, які не повинні суперечити законодавству України.

Це положення, пов'язані з особливостями діяльності підприємства: про трудові відносини, засновані на членстві (колективні підприємства, кооперативи), про раду підприємства (порядок її створення, склад, компетенцію), про інші органи, які реалізують повноваження трудового колективу (раду трудового колективу, профспілковий комітет).

5. Державна реєстрація підприємства

Державна реєстрація підприємств є обов'язковою юридичною дією при їх створенні. Вона встановлена ст. 6 Закону «Про підприємства в Україні» та ст. 8 Закону «Про підприємництво». Ці статті визначають державні органи, на які покладена

реєстрація підприємств (легалізуючі органи), а також загальні умови і порядок реєстрації. Більш детально вони визначаються Положенням про порядок державної реєстрації підприємств, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 1998 р. №740.

Реєстрація підприємства є процесуально-правовою дією, внаслідок якої підприємства включаються до *Єдиного державного реєстру підприємств та організацій*. Днем включення визначено день реєстрації підприємства. Зазначена дія має за мету надати підприємству формально-юридичних ознак суб'єкта права, згідно з якими воно починає функціонувати у господарсько-правовому обігу як загальновідома для третіх осіб і органів держави юридична особа. Запис у Єдиному державному реєстрі про реєстрацію підприємства становить собою юридичний факт виникнення підприємства — суб'єкта права з правами юридичної особи. Відповідно до законодавства України підприємство визнається діючим, стає юридичною особою, набуває прав та обов'язків з дня його державної реєстрації (ст. 5 Закону «Про підприємства в Україні»). Діяльність незареєстрованих підприємств не допускається. З іншого боку, підприємство вважається таким, що припинило свою діяльність, з моменту внесення запису про це до державного реєстру. Цей запис є скасуванням реєстрації.

Законодавство визначає органи державної реєстрації підприємств. За загальним правилом, це державні органи за місцезнаходженням підприємств, а саме:

- а) виконкоми міських, районних у містах рад;
- б) районні, районні міст Києва і Севастополя державні адміністрації.

Законодавством визначені також органи, які здійснюють державну реєстрацію окремих видів суб'єктів господарського права. Так, господарські товариства, що займаються банківською діяльністю, реєструє Національний банк України в порядку, визначеному Законом «Про банки і банківську діяльність». Фондова біржа підлягає державній реєстрації Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Для державної реєстрації реєструючому органу необхідно подати документи, перелік яких визначено ст. 6 Закону «Про підприємства в Україні» та ст. 8 Закону «Про підприємництво».

За наявності всіх документів реєстрація підприємства здійснюється у строк не більше п'яти робочих днів. Протягом цього часу реєструючий орган зобов'язаний видати заявнику свідоцтво про державну реєстрацію підприємства. Свідоцтво є юридичною підставою для відкриття підприємству рахунків у банку за місцем його реєстрації або у будь-яких інших банках за згодою сторін. Банк зобов'язаний відкрити рахунок і в триденний термін повідомити про це податкову інспекцію.

Орган, який здійснює реєстрацію, зобов'язаний в десятиденний термін подати відомості до відповідної податкової інспекції та органу державної статистики. Ці органи встановлюють коди підприємств відповідно до Загального класифікатора галузей народного господарства Міністерства статистики України.

У разі зміни форми власності, організаційної форми або назви підприємства воно підлягає перереєстрації, яка здійснюється в порядку, встановленому для його реєстрації.

Відмова у державній реєстрації підприємства вважається законною лише з двох підстав: внаслідок порушення встановленого законом порядку створення підприємства; у разі невідповідності установчих документів вимогам законодавства.

Не допускається відмова в державній реєстрації підприємства з мотивів його недоцільності.

Скасування державної реєстрації підприємства може бути добровільним (за заявою підприємства) або примусовим (на підставі рішення суду, арбітражного суду у випадках:

- а) визнання недійсними або такими, що суперечать чинному законодавству, установчих документів;
- б) здійснення діяльності, що суперечить установчим документам та чинному законодавству України;

в) у разі несвоєчасного повідомлення підприємством про зміну свого місцезнаходження);
г) визнання підприємства банкрутом (у випадках, передбачених законодавством);
д) неподання протягом року до органів державної податкової служби податкових декларацій, документів бухгалтерської звітності згідно з законодавством.

Скасування державної реєстрації підприємства припиняє підприємницьку діяльність і є юридичною підставою для його ліквідації як господарюючого правового суб'єкта. Статусу юридичної особи підприємство позбавляється після здійснення всіх заходів щодо ліквідації його як суб'єкта підприємницької діяльності.

6. Припинення діяльності підприємства

Припинення діяльності підприємства - одне з юридичних понять господарського права. Це специфічна правова робота. До змісту поняття «*припинення*» входять юридичні підстави («умови»), акти та процесуально-правові дії щодо припинення діяльності підприємства як суб'єкта права. Ці підстави, акти та дії передбачені законодавством про підприємства. Загальні підстави припинення діяльності підприємств усіх видів визначені Законом «Про підприємництво» (ст. 11). Загальний процесуальний (процедурний) порядок і форми припинення регулює Закон «Про підприємства в Україні» (ст. 34-36). У разі банкрутства підприємства правовідносини припинення регулюються Законом України від 14 травня 1992 р. «Про банкрутство» (Відомості Верхов. Ради України-1992.- №31.- Ст. 440), який теж поширюється на підприємства всіх видів.

Особливі підстави і форми припинення діяльності підприємств окремих видів встановлені також законами про ці підприємства¹ та іншими нормативними актами (зокрема, про корпоратизацію, приватизацію та ін.).

Юридичні підстави. Діяльність підприємства припиняє його власник (вищий орган підприємства, уповноважений орган). Припинення за юридичними підставами, як зазначалося вище, може бути двох видів: *добровільним* і *примусовим*.

Юридичними підставами *добровільного* припинення підприємства є ініціатива власника підприємства або передбачені законом чи установчими документами обставини. Мотиви ініціативи підприємства (підприємця) закон не регулює. Це можуть бути: зміна профілю діяльності, конкуренція, затоварення тощо.

До передбачених законом чи установчим договором обставин належить:

а) закінчення строку, на який створювалось підприємство; б) досягнення мети, поставленої засновниками під час створення підприємства (ст. 19 Закону «Про господарські товариства»). Установчі документи підприємств можуть включати й інші підстави цього виду. Рішення про припинення діяльності підприємства з цих підстав приймає його вищий орган. Підприємці зобов'язані припинити свою діяльність також «у разі закінчення строку дії ліцензії» (ст. 11 Закону «Про підприємництво»)-

Види юридичних підстав *примусового* припинення підприємства визначені в законодавстві про підприємства у вигляді примірного переліку (ст. 34 Закону «Про підприємства в Україні», ст. 19 Закону «Про господарські товариства»).

Примусово підприємства припиняються, по-перше, на підставі рішень суду (арбітражного суду) про визнання недійсними установчих документів підприємства {невідповідність їх чинному законодавству) та акту (рішення засновника) про створення підприємства. По-друге, підприємство припиняється на підставі рішення суду (арбітражного суду) за поданням органів, що контролюють його діяльність, у разі систематичного або грубого порушення ним законодавства. По-третє, підприємство припиняється на підставі рішення суду (арбітражного суду) у разі несвоєчасного повідомлення ним про зміну свого місцезнаходження (при зміні місцезнаходження підприємство повинно в семиденний термін повідомити про це реєструючий орган). По-четверте, підприємство припиняє свою діяльність на підставі рішення арбітражного суду про визнання його банкрутом. Порядок такого припинення визначає Закон «Про банкрутство».

Закон передбачає **дві** правові форми припинення підприємства: ліквідацію і реорганізацію (ст. 34 Закону «Про підприємства в Україні»). У випадку ліквідації підприємство припиняється як суб'єкт права без правонаступництва.

Реорганізація передбачає виникнення на основі діючого підприємства одного або більше нових підприємств як суб'єктів права. У разі реорганізації підприємства усі його права та обов'язки переходять до правонаступника (правонаступників). Законодавство визначає п'ять правових способів реорганізації підприємства: злиття, приєднання, поділ, виділ та перетворення. З юридичної точки зору ці способи розрізняються залежно від того, до якого суб'єкта права переходять всі майнові права та обов'язки підприємства, цю реорганізується.

Злиття двох і більше підприємств в одне означає перехід прав і обов'язків кожного з них до підприємства, що виникло внаслідок правового акта злиття. У цьому випадку виникає нове підприємство.

Приєднання одного підприємства до іншого означає, що до нього переходять права і обов'язки приєданого підприємства. Нове підприємство внаслідок такої реорганізації не виникає.

Поділ підприємства є створенням на базі одного існуючого підприємства двох і більше підприємств як суб'єктів права. За таких умов відбувається поділ усього майна підприємства. Такий спосіб реорганізації передбачає затвердження власником (уповноваженим органом) роздільного акта (балансу). Згідно з цим актом частини майна та відповідні права і обов'язки реорганізованого підприємства переходять до підприємств, створених внаслідок поділу.

Виділ передбачає, що з діючого підприємства виділяються один або більше структурних підрозділів, які створюються як самостійні підприємства. Поділу всього майна підприємства цей спосіб реорганізації не передбачає. Згідно з роздільним актом (балансом) до них переходять частини майна та відповідні права і обов'язки реорганізованого підприємства.

Перетворення підприємства як спосіб реорганізації означає перетворення однієї форми власності в іншу (наприклад, державної в колективну) і відповідно зміну організаційно-правової форми підприємства. Такий спосіб реорганізації масово застосовується в процесах корпоратизації і приватизації майна державних підприємств. При перетворенні до підприємства, яке щойно виникло, переходять права і обов'язки колишнього підприємства.

Ліквідація і реорганізація підприємства тягне за собою виключення його з державного реєстру підприємств України. З дати виключення підприємство вважається реорганізованим чи ліквідованим.

Статусу суб'єкта права і юридичної особи підприємство позбавляється після здійснення щодо нього заходів, які є ліквідаційним процесом, врегульованим законом. Зокрема, це такі заходи:

1. Ліквідація підприємства ліквідаційною комісією, що призначається органом (особою), який прийняв рішення про ліквідацію. Цей орган (особа) може покласти обов'язок щодо ліквідації підприємства на його органи управління.
2. Встановлення порядку і строків ліквідації. Їх встановлює орган, що прийняв рішення про ліквідацію (власник, уповноважений орган, суд, арбітражний суд). Встановлюється також строк для задоволення претензій кредиторів. Він не може бути менше двох місяців з моменту оголошення про ліквідацію.
3. Виконання ліквідаційною комісією своїх обов'язків: повідомлення про ліквідацію підприємства в пресі (за місцезнаходженням), про порядок і строки ліквідації; вжиття необхідних заходів для стягнення дебіторської заборгованості підприємства, виявлення його кредиторів та претензій останніх. Кредитори та інші юридичні й фізичні особи, що мають угоди з підприємством, повідомляються про ліквідацію письмово.
4. Здійснення ліквідаційною комісією згідно з встановленим законом порядком: інвентаризації і оцінки майна організації, реалізації майна, розрахунків з кредиторами і

членами трудового колективу, складання ліквідаційного балансу і подання його органу, який призначив ліквідаційну комісію, або власнику.

Майнові претензії кредиторів до підприємства, що ліквідується, задовольняються з його майна. При цьому законодавець припускає, що відповідного майна для задоволення претензій всіх кредиторів може не вистачити (презумпція недостатності майна). Тому в законодавстві про ліквідацію підприємств діє загальне правило черговості задоволення боргів підприємством-боржником, що ліквідується.

Залежно від підстав ліквідації підприємства встановлено два види черговості. Якщо підприємство ліквідується у звичайному порядку, діє черговість, встановлена ст. 36 Закону «Про підприємства в Україні». Вона має бути конкретизована статутом.

Якщо підприємство оголошене банкрутом, діє черговість, визначена ст. 21 Закону «Про банкрутство». Звичайна черговість - це першочергові та інші борги підприємства-боржника. Першочерговими є борги:

- перед бюджетом;
- витрати на відновлення природного середовища, якому завдано шкоди ліквідованим підприємством;
- розрахунки з оплати згідно з трудовими договорами (контрактами) ліквідованого підприємства;
- вимоги кредиторів, забезпечені заставою.

Черговість задоволення інших боргів має бути встановлена у статуті (установчому договорі). Вона повинна визначатися згідно з ч. 2, 4, 5 ст. 36 Закону «Про підприємства в Україні», а саме:

- друга черга - за вимогами органів державного соціального страхування та соціального забезпечення. В межах цієї черги здійснюється капіталізація платежів, належних з підприємства у зв'язку із заподіянням каліцтва, іншого ушкодження здоров'я громадянина або у зв'язку з його смертю;
- третя черга - своєчасно виявлені і заявлені вимоги кредиторів, не забезпечені заставою;
- четверта черга - повернення внесків членів трудового колективу до статутного фонду підприємства і виплати по акціях трудового колективу;
- п'ята черга - претензії, виявлені і заявлені після закінчення строку, встановленого для їх заявлення, а також будь-які інші вимоги.

Суть черговості полягає у тому, що вимоги кожної наступної черги виконуються після повного задоволення вимог попередньої черги. Якщо в межах однієї черги майна для повного погашення боргів не вистачає, воно розподіляється між кредиторами пропорційно до заявлених ними і визначених ліквідаційною комісією сум.

При ліквідації підприємства застосовується категорія так званих погашених претензій (ч. 3 ст. 36 Закону «Про підприємства в Україні»). Погашеними згідно з законом визначаються претензії: а) не задоволені за браком майна;

б) не визнані ліквідаційною комісією. Останні можуть бути оскаржені до суду або арбітражного суду кредиторами. Позови про задоволення їхніх вимог мають бути подані кредиторами протягом місяця від дня отримання повідомлення про повне або часткове невизнання претензії. Майно, що залишилося після погашення боргів підприємства, використовується згідно з рішенням власника майна.

Тема 7: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВОРІВ

1. Правова основа, поняття та особливі ознаки господарського договору

Право України регулює майнові господарські та інші відносини господарських суб'єктів з їх контрагентами завдяки застосуванню двох основних нормативно-правових категорій: *договір* та *господарський договір*. Це майнові договори.

Перша категорія - *майновий договір* - є загальною. Законодавче майнові договори усіх видів урегульовано Цивільним кодексом (ст. 151-160).

У господарському праві категорія договір використовується у загальному і спеціальному значеннях. Договір, який регулює ст. 153 Цивільного кодексу, у господарському праві означає будь-яку майнову угоду між двома або більше суб'єктами господарського права. Але з точки зору статутної діяльності господарського суб'єкта майнові договори є різні. Наприклад, договір поставки підприємством продукції чи договір підяду на капітальне будівництво - з одного боку; договір купівлі-продажу підприємством меблів для офісу, канцелярських товарів тощо - з іншого. Ці договори різні, оскільки одні регулюють основну статутну діяльність господарюючих суб'єктів, інші - обслуговуючу. Тому законодавець визначає і регулює договори про основну господарську діяльність суб'єктів окремою юридичною категорією - категорією господарського договору.

Термін «*господарський договір*» у право України введено Арбітражним процесуальним кодексом України, який регулює порядок розгляду і вирішення господарських спорів, тобто спорів між підприємствами, установами та організаціями, які виникають при укладенні та виконанні господарських договорів (ст. 1 АПК).

Отже, категорії договір і господарський договір співвідносяться як загальне і особливе. Як особлива категорія господарського законодавства і права України господарський договір має певну правову основу.

Господарські договори в Україні (за відсутності Господарського або Комерційного кодексів) регулюються: а) загальними статтями Цивільного кодексу про зобов'язання, договір, зобов'язання, що випливають із договорів; б) спеціальними статтями Цивільного кодексу про майнові відносини між суб'єктами (підприємствами, установами, організаціями). Це, зокрема, відносини: стосовно поставок продукції (товарів); закупівлі сільськогосподарської продукції у товаровиробників; капітального будівництва; перевезення вантажів та ін.

Крім того, ці договори регулюються загальними законами про господарюючі суб'єкти. Зокрема, згідно зі ст. 2) Закону «Про підприємства в Україні» господарські відносини (а це предмет господарського договору) підприємства з іншими підприємствами і організаціями в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів. Йдеться про господарські договори. Господарські договори регулюються також законами України про окремі види господарської діяльності: інвестиційну, зовнішньоекономічну, транспортну тощо.

Певну групу становлять нормативні акти колишнього Союзу РСР, які регулюють ті господарські договори, які повністю або частково не врегульовані законодавством України. Зокрема, це договори поставки продукції виробничо-технічного призначення та товарів народного споживання; договори перевезення вантажів внутрішнім водним транспортом; частково - підрядні відносини в капітальному будівництві.

Арбітражний процесуальний кодекс України визначає загальний порядок урегулювання розбіжностей, що виникають при укладанні господарських договорів (ст.10) та при їх зміні і розірванні (ст. 11), а також регулює процесуальні відносини щодо порушення позовного провадження з господарських спорів та їх вирішення.

Отже, у визначенні поняття господарського договору слід враховувати і загальні ознаки категорії майнового договору, і особливі його ознаки, відображені у господарському законодавстві.

Із загальноправової точки зору господарський договір становить собою господарське правовідношення між двома або більше суб'єктами, змістом якого є їхні договірні майнові зобов'язання діяти певним чином: передати і прийняти майно, виконати роботу, надати послуги і т. ін. Господарський договір - це регулятор конкретних (одиничних) господарських відносин (зв'язків) між суб'єктами господарської діяльності, умови дії якого визначають самі суб'єкти.

Як спеціальна законодавчо-правова категорія господарський договір має особливі ознаки.

По-перше, господарське законодавство регулює цей договір як таку угоду, яка має визначену економічну і правову мету. Господарський договір завжди укладається з господарською (комерційною) метою для досягнення необхідних господарських і комерційних результатів. Це виробництво і реалізація за плату продукції, виконання робіт і оплата їхніх результатів, надання платних послуг. Звідси господарські договори - це майнові договори, що обслуговують безпосередньо виробництво та господарський (комерційний) обіг. За критерієм мети господарські договори відмежовуються від інших договорів підприємств, установ і організацій, які не обслуговують виробництво і обіг, і є допоміжними.

По-друге, стосовно господарських договорів діють окремі правила щодо підстав їх укладання і змісту господарських договірних зобов'язань. Законодавством про господарські договори встановлено, що ті з них, які спрямовані на забезпечення пріоритетних потреб України в продукції, роботах та послугах, укладаються на підставі відповідних державних замовлень. Юридичною особливістю в такому разі є те, що зміст господарського договору, який укладається на підставі державного замовлення (державний контракт), обов'язково має відповідати цьому замовленню (ст. 152 Цивільного кодексу, ст. 20 Закону «Про підприємства в Україні»). В теорії такі договори визначаються як **плановані**.

Але не всі господарські договори укладаються на підставі державного замовлення. Отже, ця ознака господарського договору не є абсолютною.

Зміст господарських договорів, які укладаються без державного замовлення, має відповідати господарським намірам і юридичне вираженій згоді сторін. У теорії такі договори називаються **регульованими**, тобто такими, що регулюються самими сторонами.

По-третє, закон обмежує коло суб'єктів, які можуть бути суб'єктами господарських договорів. Згідно зі ст. 3 Цивільного кодексу та ст. 1 Арбітражного процесуального кодексу суб'єктами господарських договорів є організації — юридичні особи (підприємства, установи, організації), в тому числі колективні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, індивідуальні, приватні, спільні підприємства тощо, а також громадяни-підприємці.

Отже, господарський договір - це майнова угода господарюючого суб'єкта з контрагентом, яка встановлює (змінює, припиняє) зобов'язання сторін у сфері господарської і комерційної діяльності: при виробництві і реалізації продукції, виконанні робіт, наданні послуг.

Господарський договір згідно із законом співвідноситься з юридичною категорією господарського зобов'язання. **Господарське зобов'язання** — це врегульоване правом господарське відношення, в силу якого одна сторона у праві (уповноважена) вимагати від іншої здійснення господарських функцій - передачі майна, виконання роботи, надання послуг тощо, а інша сторона зобов'язана виконати вимоги щодо предмета зобов'язання і має право вимагати за це зустрічну винагороду (сплату грошей, зустрічні послуги тощо).

Категорія господарського зобов'язання водночас є і загальною (широкою), і частковою (вужчою) стосовно господарського договору. Загальною вона є тому, що господарські зобов'язання виникають з ряду підстав, а саме: з державного замовлення; з іншого акта органу управління;

з господарського договору, укладеного на підставі держзамовлення чи іншого управлінського правового акта; з господарського договору, укладеного за простою згодою сторін; з інших підстав, що не суперечать закону (з конкурсу, тендеру, іншого публічного торгу).

Таким чином, з одного боку, господарський договір є лише частковою підставою виникнення господарських зобов'язань. У цьому розумінні категорія господарського зобов'язання узагальнює договірні господарські зобов'язання, засновані на договорі. З іншого боку, зміст господарського договору - це сукупність господарських зобов'язань сторін, тобто їх взаємних прав і обов'язків, що виникають саме з такого договору. Тобто категорія господарського договору є узагальненою щодо договірних господарських зобов'язань. Господарський договір — це юридичне джерело договірних господарських зобов'язань.

2. Класифікація і система господарських договорів за законодавством України

Різноманітність господарської діяльності обумовлює широке коло господарських договорів. Кожному господарському договору властиві і загальні риси цієї правової категорії, і ознаки, притаманні саме цьому виду господарських договорів. Тому для їхнього (договорів) розмежування застосовуються доктринальна і нормативна класифікації господарських договорів, основною яких є їхні юридичні (внутрішні) властивості.

Теорія зобов'язального права класифікує господарські договори за кількома критеріями.

За суб'єктивним складом розрізняються дво- і багатосторонні договори. Прикладом першого є поставка продукції (сторони - постачальник і покупець - ст. 245 Цивільного кодексу). Прикладом другого договору є перевезення вантажів: у ньому беруть участь перевізник, вантажовідправник і вантажоодержувач - особа, уповноважена на одержання вантажу (ст. 358 Цивільного кодексу).

Залежно від юридичної підстави укладення договору розрізняють два різновиди господарських договорів:

- господарські договори, які укладаються на підставі державних замовлень і зміст яких повинен відповідати цим замовленням. Ці господарські договори визначені і регулюються як державні контракти. Це договори поставки продукції, виконання робіт, надання послуг тим споживачам, потреби яких фінансуються за рахунок держави і замовниками у яких виступають центральні державні органи (міністерства, відомства). Держконтракти поєднують у собі юридичні властивості держзамовлень (актів централізованого планування) і власне господарських договорів. Особливою їхньою ознакою є те, що держава гарантує оплату продукції, робіт, послуг за державними контрактами, а також те, що держава може надавати економічні пільги виконавцям цих договорів. Виконавці державного контракту забезпечують себе матеріально-технічними ресурсами самостійно шляхом укладання прямих договорів з підприємствами-постачальниками, державними постачальницько-збутовими та іншими посередницькими організаціями. Виняток становлять окремі види ресурсів, виробництво і споживання яких контролюється і централізовано розподіляється державою;
- господарські договори, які укладаються на поставку продукції, виконання робіт, надання послуг на підставі господарських намірів сторін, юридичне виражених суттєвими умовами договорів (регульовані договори).

Залежно від способу виникнення розрізняють *формальні*, *реальні* і *консенсуальні* господарські договори. Для укладання *формального* господарського договору необхідні два моменти: узгодження волевиявлення сторін (консенсус) та вираження волі у певній (загалом визначеній законом) формі. Форма господарських договорів письмова, причому здебільшого регулюється імперативними нормами. Це їх істотна ознака. Для укладання *реального* господарського договору необхідні не тільки узгодження волі сторін, а й передача речі - об'єкта договору. **Консенсуальні** договори - це такі господарські договори, які виникають у момент реальних намірів сторін, недвозначно виражених словами або

конклюдентними діями. Консенсуальні господарські договори повинні мати письмову форму.

За способом оферти і визначення змісту розрізняють:

- договори приєднання. Це господарські договори, у яких одна сторона наперед визначає істотні умови майбутнього договору. Іншій стороні залишається або прийняти їх, або не вступати в договір (перевезення вантажів, страхування тощо);
- договори, зміст яких сторони визначають при їх укладанні.

За змістом істотних умов розрізняють прості і складні господарські договори. Прості договори мають у своєму тексті майнові елементи лише одного виду договору: поставки, міни, перевезення і т. ін. У складних господарських договорах поєднуються майнові елементи двох і більше договорів. Наприклад, у договорі підряду на капітальне будівництво-поставка, підряд, майновий найм.

За регулятивними функціями розрізняють:

- попередні і основні господарські договори. Попередній договір визначає умови, на яких сторони зобов'язуються у певний строк укласти господарський договір («договір про договір», протокол про наміри). Такий договір є необхідним щодо тих господарських відносин, в яких для укладання основного договору треба здійснити ряд дій, без яких його неможливо укласти (підряд на капітальне будівництво складного об'єкта);
- генеральні і поточні господарські договори. Перший укладається на весь період діяльності, яка регулюється. Генеральний договір визначає суттєві умови співробітництва сторін протягом усього періоду здійснення відповідної діяльності. Поточні (разові) договори укладаються на підставі генерального договору як такі, що розраховані на певні (короткі) проміжки часу. Поточні договори, як правило, не включають умов, не передбачених генеральним договором, інакше це був би новий (окремий) договір.

Нормативна класифікація господарських договорів здійснюється за предметною ознакою, тобто залежно від видів майнових відносин, які є предметом відповідних договорів.

Їх систему дає Цивільний кодекс як основний закон про господарські договори (підрозділ II «Окремі види зобов'язань» розділу III «Зобов'язальне право»). Цивільний кодекс систематизує господарські договори разом із цивільними.

За предметною ознакою закон розрізняє господарські договори на передачу майна у власність (повне господарське відання, оперативне управління), на передачу майна у строкове сплатне користування, на виконання робіт, на перевезення вантажів (транспортні господарські договори) та надання інших господарських послуг.

3. функції господарського договору

Господарський договір, як і будь-який інший, виконує в економіці ряд функцій.

Функції господарського договору - це передбачені або санкціоновані законом регулятивні властивості його як юридичного акта, завдяки яким урегулюються відповідні господарські відносини.

Господарському договору властиві загальні договірні і специфічні, тобто господарсько-договірні, функції.

Загальними функціями договору є:

- ініціативна (договір як акт вияву ініціативи і узгодженої волі сторін врегулювати певні відносини);
- програмно-координаційна (договір як програма поведінки сторін щодо здійснення господарських відносин і засіб узгодження, координації їхніх дій відповідно до економічних інтересів і намірів);
- інформаційна (договір завдяки формальній визначеності його умов включає в себе інформацію про правове становище сторін у договорі, яка необхідна сторонам, у відповідних випадках - юрисдикційним органам, третім особам);

- гарантійна (лише завдяки договору включаються в дію такі правові гарантії виконання договірних зобов'язань, як неустойка, завдаток, застава тощо);
- правозахисна (договір є правовою формою відносин, тобто формою, в межах якої забезпечується примусове виконання зобов'язань сторін шляхом використання майнових санкцій, засобів оперативного впливу).

Специфічними, властивими господарського договору, є такі функції:

- правового забезпечення економічних потреб стосовно тих споживачів, потреби яких централізовано враховуються державою і фінансуються за рахунок державного бюджету. Цю функцію виконує такий особливий господарський договір, як державний контракт;
- правового засобу реалізації державних замовлень. Державні замовлення - це обов'язкові для виконавців юридичні акти централізованого планування виробництва. У формі держзамовлень планується: виробництво дефіцитної продукції; заходи щодо розвитку пріоритетних галузей народного господарства; виконання міждержавних економічних угод; експортно-імпортна діяльність; вирішення соціальних проблем тощо. Державне замовлення реалізується шляхом укладання господарських договорів (державних контрактів) між його виконавцями і споживачами продукції, послуг, замовниками робіт. Інакше кажучи, господарський договір у цьому разі є функціональним правовим засобом реалізації державного замовлення;
- правового інструмента (засобу) децентралізованого планування господарської діяльності. Детально ця функція врегульована ст. 20 Закону «Про підприємства в Україні». Вона полягає в тому, що:
  - а) юридичними актами планування діяльності підприємств є їхні плани: виробничого і соціального розвитку (затверджуються як локальні правові акти). Плани на перспективу розробляються підприємствами, виходячи з попиту на продукцію, роботи, послуги;
  - б) попит визначається двома правовими формами: державним замовленням та господарськими договорами, які підприємства укладають із споживачами та постачальниками матеріально-технічних ресурсів.

Таким чином, істотні умови господарських договорів є обов'язковою економічною інформацією для складання планів підприємств.

4. Форма господарського договору

Щодо господарського договору діє загальне правило, за яким він має бути укладений у письмовій формі. Це правило встановлене ст. 44 Цивільного кодексу, яка називається «Письмові угоди». Закон вимагає, щоб господарські договори уклалися письмово і були підписані уповноваженими особами.

Разом з тим ст. 154 Цивільного кодексу дає змогу сторонам обирати певну письмову форму господарського договору. Зокрема, такі господарські договори, як договір поставки, міни, купівлі-продажу, можуть укладатися у формі одного письмового документа, що підписується сторонами. Це так звана повна письмова форма. Крім того, договірні відносини між сторонами можуть бути встановлені у так званій скороченій письмовій формі - шляхом обміну листами, телетайпограмами, радіограмами, телеграмами і т. ін. Письмовою формою договору поставки визнається також замовлення покупця, прийняте до виконання. Мається на увазі, що поставка продукції, яка не розподіляється у централізованому порядку, здійснюється безпосередньо за замовленнями покупців, які не відхилені постачальниками протягом 20 днів після їхнього одержання, якщо в зазначених замовленнях є дані щодо кількості, розгорнутої номенклатури, якості продукції, строків поставки, ціни, інших необхідних для здійснення поставки даних.

Стосовно окремих видів договірних господарських відносин договірна документація є типовою (Типовий договір на постачання природного газу. Типовий договір на транспортування природного газу, Типовий договір оренди державного майна тощо).

При укладанні ряду господарських договорів застосовуються не довільні, а уніфіковані (стандартні) форми договірних документів, щодо яких діють спеціальні правила їх складання і які мають точно визначені офіційні назви. Зокрема, це стосується форми договорів перевезення вантажів.

Так, згідно із ст. 38 Статуту залізниць Союзу РСР та Правилами заповнення накладної і комплекту перевізних документів формою договору перевезення вантажів залізничним транспортом є комплект перевізних документів:

накладна встановленої форми, дорожня відомість, корінець дорожньої відомості, квитанція на приймання вантажу.

Виконання повітряних перевезень вантажу здійснюється на підставі договору повітряного перевезення. Форми документів, які посвідчують цей договір, та правила їх застосування затверджує Міністерство транспорту України.

Аналогічно регулюють форму договору перевезення вантажів й інші транспортні статuti і кодекси.

На автомобільному транспорті формою договору є товарно-транспортна накладна, на внутрішньому водному - накладна. На морському транспорті накладною оформляються малокаботажні перевезення вантажів. Для інших договорів морських перевезень вантажів застосовується така форма, як коносамент.

Недотримання встановленої законом форми господарського договору не тягне за собою його недійсності, якщо інше не передбачено законодавством. Зокрема, недійсними внаслідок недодержання простої письмової форми є угоди про неустойку і поруку (ст. 180, 191 Цивільного кодексу), заставу (ст. 13 Закону «Про заставу»).

Згідно з рішенням Конституційного Суду України від 26 листопада 1998 р. встановлений ч. 2 ст. 6 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» порядок підписання зовнішньоекономічного договору (контракту), за яким від імені суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності зовнішньоекономічний договір (контракт) підписують дві особи, є обов'язковим для будь-якого зовнішньоекономічного договору (контракту), що укладається суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності України, крім випадків, коли таким суб'єктом є фізична особа. Цей порядок підписання зовнішньоекономічного договору (контракту) має бути дотриманий незалежно від того, укладається договір шляхом складання одного документа чи кількох документів, можливість чого передбачена ч.2 ст. 154 Цивільного кодексу Української РСР.

Невиконання вимог щодо письмової форми зовнішньоекономічного договору (контракту) та його підписання двома особами відповідно до ч. 5 ст. 6 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність» може бути підставою для визнання такого договору (контракту) недійсним.

5. Порядок укладання господарських договорів

Укладання господарського договору - це зустрічні договірно-процедурні дії двох або більше господарюючих суб'єктів щодо вироблення умов договору, які відповідають їх реальним намірам та економічним інтересам, а також юридичне оформлення договору (надання цим умовам певної форми) як правового акта.

Особливістю господарських договорів є те, що при їх укладанні застосовуються певні техніко-юридичні процедури, тобто порядок висловлення пропозиції укласти договір (оферти) та прийняття її (акцепту) значною мірою формалізований.

Законодавством України (ст. 153-158 Цивільного кодексу) встановлено загальний порядок укладання будь-яких цивільних договорів (незалежно від їх видів), який стосовно господарських договорів діє тоді, коли сторони вільно укладають господарські договори: на біржових торгах, ярмарках, аукціонах тощо. При цьому пропозиція укласти договір має бути чітко висловлена і виражати справжній намір господарюючого суб'єкта вступити в договір. Пропозиція вважається достатньо визначеною, коли в ній зазначено всі істотні умови договору або порядок їх визначення.

Договір визнається укладеним, якщо між сторонами досягнуто згоди щодо його істотних умов (тобто тих, які визнані такими за законом або необхідні для договорів такого виду), а також всіх умов, щодо яких за заявою однієї з сторін повинно бути досягнуто згоди. Коли пропозицію укласти договір зроблено із зазначенням строку для відповіді, договір вважається укладеним, якщо особа, яка зробила пропозицію, одержала від іншої сторони відповідь про прийняття пропозиції протягом цього строку.

Другою особливістю укладання господарських договорів є доарбітражне врегулювання розбіжностей, що виникають при цьому. Такі розбіжності між підприємствами, організаціями розглядаються керівниками чи заступниками керівників підприємств та організацій або за їх уповноваженням іншими особами.

При наявності заперечень щодо умов договору підприємство чи організація, які одержали **проект** договору, складають протокол розбіжностей, про що робиться застереження в договорі, та в 20-денний строк надсилають іншій стороні два примірники протоколу розбіжностей разом з підписаним договором. Підприємство, організація, які одержали протокол розбіжностей, зобов'язані протягом 20 днів розглянути його, вжити заходів до врегулювання розбіжностей з другою стороною, включити до договору всі прийняті пропозиції, а ті розбіжності, що залишились не врегульованими, передати в цей же строк на вирішення арбітражного суду.

Якщо підприємство чи організація, які одержали протокол розбіжностей щодо умов договору, заснованого на державному замовленні, не передадуть розбіжності, що залишились не врегульованими, на вирішення арбітражного суду в зазначений строк, то пропозиції другої сторони вважаються прийнятими. В інших випадках договір вважається неукладеним.

Описаний порядок доарбітражного врегулювання розбіжностей, що виникають при укладанні господарських договорів, визначений ст. 10 Арбітражного процесуального кодексу України. Він є загальним і підлягає додержанню сторонами, якщо інший (спеціальний) порядок не встановлено діючим на території України законодавством, яке регулює конкретний вид господарських відносин (ст. 5 АПК України).

Отже, третьою особливістю укладання господарських договорів є те, що законодавство передбачає спеціальні порядки укладання господарських договорів окремих видів. Суть їх полягає в тому, що форми, строки укладання таких договорів та ін, регулюються нормами кодексів, статутів, правил та положень про конкретні види господарських договорів.

6. Виконання господарських договорів

Загальні принципи і умови виконання договорів, у тому числі господарських, урегульовані розділом 15 «Виконання зобов'язань» Цивільного кодексу (ст. 161-177). Щодо господарських договорів діють і спеціальні умови виконання, передбачені нормативними актами про окремі види договорів.

На господарські договори поширюються такі інститути і категорії загального зобов'язального права, як *загальні умови виконання - зобов'язань* (ст. 161 ЦК), *забезпечення виконання зобов'язань* (ст. 178-196 ЦК), *відповідальність за порушення зобов'язань* (ст. 203-215 ЦК), *умови про строк* (ст. 165, 166 ЦК) та *місце виконання зобов'язань* (ст. 167 ЦК) тощо. Особливість виконання господарських договорів полягає лише в тому, що ці категорії та інститути значною мірою деталізуються ще й господарським законодавством про окремі види договорів.

Принципи виконання господарських договорів. Ці принципи є загальнодоговірними (ст. 161 ЦК). Коротко їхню суть можна визначити формулою: «виконання господарських договорів має бути чітким і точним».

Основним принципом є принцип *належного виконання* господарського договору. Це, зокрема, означає виконання його належним суб'єктом (боржником) відповідно до предмета виконання, визначеного у договорі, у належному місці, відповідним способом і т. ін.

З цього основного принципу випливає другий принцип - *реального виконання* господарського договору. Він закріплений у ст. 208 Цивільного кодексу, згідно з якою зобов'язання повинно бути виконано в *натурі*. Це означає, що боржник має вчиняти дії, які передбачені господарським договором, а саме: передати майно, виконати роботу, надати послугу тощо. Замінювати ці дії іншими можна лише за згодою кредитора, але це вже буде інший договір.

Невиконання господарського договору реально, в натурі, породжує право кредитора вимагати цього примусово (зокрема, вимагати відібрання майна - об'єкта договору майнового найму — і передачі його кредитору).

З принципу належного виконання випливає і третій принцип - *виконання господарського договору в установленій строк*. Щодо всіх господарських договорів строк є, як правило, їхньою істотною умовою. Тому порядок включення цієї умови в договір досить детально регулюється господарським законодавством (наприклад, Положенням про поставки продукції виробничо-технічного призначення та Положенням про поставки товарів народного споживання - щодо відносин поставки).

Наступний принцип виконання господарських договорів - *відповідність виконання вказівкам -закону*. Категорію вказівки закону слід тлумачити розширено, а не буквально. По-перше, це вказівки закону в прямому розумінні: господарські договори повинні виконуватися у відповідності зі ст. 20-22, 24 та іншими Закону «Про підприємства в Україні», правилами Цивільного кодексу та інших законодавчих актів. По-друге, вказівками закону у такому разі є норми положень про поставки, транспортних статутів, відповідних правил перевезення вантажів, прийнятих згідно з ними тощо. По-третє, це і норми відомчих нормативних актів:

положень, інструкцій, наказів, нормативно-технічних документів. Щодо так званих планованих договорів діє принцип виконання їх відповідно до актів планування.

Господарські договори, щодо яких не існує будь-яких «вказівок», виконуються «відповідно до вимог, що звичайно ставляться» (ст. 161 ЦК).

Тема 8: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КРЕДИТНО-РОЗРАХУНКОВИХ ВІДНОСИН

1. Поняття та види кредиту. Кредитний договір

В юридичній літературі під кредитними правовідносинами розуміють усі кредитні відносини, що виникають при наданні (передачі, використанні і поверненні) грошових коштів або інших речей, визначених родовими ознаками, на умовах повернення.

Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» (у редакції Закону України від 22 травня 1997 р.) дає загальне визначення поняття *кредиту*. За згаданим Законом це кошти та матеріальні цінності, які надаються резидентами або нерезидентами у користування юридичним або фізичним особам на визначений строк та під процент. Кредит розподіляється на фінансовий кредит, товарний кредит та кредит під цінні папери, що засвідчують відносини позики.

Більш повне визначення міститься в Положенні про кредитування, затвердженому постановою Правління Національного банку України від 28 вересня 1995 р. № 246. Цим актом *кредит* визначається як позичковий капітал банку у грошовій формі, що передається у тимчасове користування на умовах забезпеченості повернення, строковості, платності та цільового характеру використання. **Кредитна операція** - це договір щодо надання кредиту, який супроводжується записами за банківськими рахунками, з відповідним відображенням у балансах кредитора та позичальника.

Суб'єкти господарської діяльності можуть використовувати такі форми кредиту: банківський, комерційний, лізинговий, іпотечний, бланковий, консорціумний.

Банківський кредит надається суб'єктам кредитування всіх форм власності у тимчасове користування на умовах, передбачених кредитним договором.

Кредити, які надаються банками, поділяються:

за строками користування на:

- а) *короткострокові* — до 1 року; можуть надаватися банками у разі тимчасових фінансових труднощів, що виникають у зв'язку з витратами виробництва та обігу, не забезпечених надходженням коштів у відповідному періоді;
- б) *середньострокові* - до 3 років; можуть надаватися на оплату обладнання, поточні витрати, на фінансування капітальних вкладень;
- в) *довгострокові* - понад 3 роки; можуть надаватися для формування основних фондів. Об'єктами кредитування можуть бути капітальні витрати на реконструкцію, модернізацію та розширення вже діючих основних фондів, на нове будівництво, на приватизацію та ін.;

за забезпеченням на:

- а) *забезпечені заставою* (майном, майновими правами, цінними паперами);
- б) *гарантовані* (банками, фінансами чи майном третьої особи);
- в) *з іншим забезпеченням* (поручительство, свідоцтво страхової організації);
- г) *незабезпечені* (бланкові);

за ступенем ризику на:

- а) *стандартні* кредити;
- б) кредити *з підвищеним ризиком*;

за методами надання на:

- а) кредити, що надаються *у разовому порядку*;
- б) кредити, що надаються *відповідно до кредитної лінії*. Під кредитною лінією розуміється згода банку-кредитора надати кредит у майбутньому в розмірах, які не перевищують заздалегідь обумовлені розміри за певний відрізок часу без проведення додаткових спеціальних переговорів;
- в) *гарантійні* (із заздалегідь обумовленою датою надання, за потребою, зі стягненням комісії за зобов'язання);

за строками погашення на:

- а) кредити, що погашаються *водночас*;

- б) кредити, що погашаються у розстрочку;
- в) кредити, що погашаються *достроково* (на вимогу кредитора або за заявою позичальника);
- г) кредити, що погашаються з *регресією платежів*;
- д) кредити, що погашаються *після обумовленого періоду* (місяця, кварталу).

Процес банківського кредитування здійснюється на принципах забезпеченості, повернення, строковості, платності та цільової спрямованості.

Принцип *забезпеченості* кредиту передбачає наявність у банку права для захисту своїх інтересів, недопущення збитків від неповернення боргу через неплатоспроможність позичальника. Принципи *повернення, строковості та платності* означають, що кредит має бути повернений позичальником банку у визначений у кредитному договорі строк із відповідною платою за його користування. *Цільовий характер* використання передбачає вкладення позичкових коштів із конкретною метою, визначеною кредитним договором.

Комерційний кредит є товарною формою кредиту, яка визначає відносини з питань перерозподілу матеріальних фондів і характеризує кредитну угоду між двома суб'єктами господарської діяльності. Учасники кредитних відносин при комерційному кредиті регулюють свої стосунки і можуть використовувати платіжні засоби у вигляді векселів.

Погашення комерційного кредиту може здійснюватися шляхом:

- оплати боржником за векселем;
- передачі векселя відповідно до чинного законодавства іншій юридичній особі (крім банків та інших кредитних установ);
- переоформлення комерційного кредиту на банківський.

Лізинговий кредит — це відносини між юридичними особами, які виникають у разі оренди майна і супроводжуються укладенням лізингової угоди.

Іпотечний кредит — це особливий вид відносин з приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна.

Консорціумний кредит - це форма кредиту, що надається банківським консорціумом шляхом:

- а) акумулювання кредитних ресурсів у визначеному банку з подальшим наданням кредиту позичальникам;
- б) гарантування загальної суми кредиту провідним банком або групою банків;
- в) зміни гарантованих банками-учасниками квот кредитних ресурсів за рахунок залучення інших банків для участі в консорціумній операції.

Головними ланками кредитної системи є банки та кредитні установи, що, маючи ліцензію Національного банку України, одночасно виступають у ролі продавців і покупців наявних вільних коштів.

Згідно з Законом України «Про банки і банківську діяльність» (ч. 5 ст. 3) залучення і розміщення кредитів, крім банків, іншими юридичними особами забороняється, за винятком випадків, визначених законодавчими актами України. Водночас слід мати на увазі, що відповідно до ст. 8 зазначеного закону до операцій Національного банку України віднесено надання кредитів лише комерційним банкам, а вже останні здійснюють безпосереднє кредитування підприємств і організацій (ст. 25 Закону «Про банки і банківську діяльність»).

Комерційні банки здійснюють кредитні операції в межах кредитних ресурсів, які вони утворюють у процесі своєї діяльності. У разі необхідності вони можуть на договірних засадах позичати ресурси один в одного або одержувати позички в Національному банку України (міжбанківські кредити), залучати і розміщувати кошти у формі депозитів та вкладів. Варто, однак, мати на увазі, що загальний розмір отримання комерційними банками міжбанківських кредитів обмежується двократним розміром власних коштів банку.

Банки здійснюють кредитування підприємств та організацій на договірних умовах шляхом укладення *кредитних договорів*.

Відповідно до Положення про кредитування ці договори укладаються в письмовій формі як шляхом складання одного документа, підписаного кредитором та позичальником, так і шляхом обміну листами, телеграмами, телефонограмами.

До умов кредитного договору можуть бути віднесені: об'єкти кредитування; розмір кредиту; умови видачі та погашення позички; процентні ставки за користування кредитом та порядок сплати процентів; умови здійснення банківського контролю за використанням коштів; способи забезпечення виконання зобов'язань за договором клієнтом; майнова відповідальність за порушення умов договору тощо.

Форма кредитного договору затверджена постановою Правління НБУ від 28 вересня 1995 р. як додаток до Положення про кредитування.

Суб'єкти підприємницької діяльності - резиденти України - відповідно до ст. 4 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність» мають право на отримання кредитів від іноземних суб'єктів господарської діяльності. Кредити в іноземній валюті юридичні особи - резиденти України можуть отримувати лише для цільового фінансування конкретного проекту в межах передбаченої їхніми установчими документами діяльності і тільки у безготівковій формі. Отримання і погашення кредитних ресурсів має здійснюватися через систему кореспондентських рахунків, відкритих уповноваженими банками або Національним банком України в іноземних банках.

Позичальники погашають отримані кредити в іноземній валюті за рахунок валютних надходжень від усіх видів зовнішньоекономічної діяльності. Для погашення кредитів може бути використана іноземна валюта, придбана на Українській міжбанківській валютній біржі чи на міжбанківському валютному ринку України.

Відповідно до п. 4 ст. 5 Декрету Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. № 15-93 «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» (Відомості Верхов. Ради України - 1993- № 17- Ст. 184) одержання резидентами кредитів в іноземній валюті, якщо термін і суми таких кредитів перевищують встановлені законодавством межі, потребують індивідуальної ліцензії Національного банку України. Згідно із встановленим порядком уповноважений банк що має ліцензію на право здійснення операцій із валютними цінностями, може залучати кредитні ресурси від іноземних банків-кореспондентів без отримання ліцензії НБУ терміном до одного року. Інші резиденти-позичальники повинні отримати ліцензію у порядку, встановленому Положенням про порядок надання резидентам України індивідуальних ліцензій та свідоцтв про реєстрацію на одержання кредитів в іноземній валюті від іноземних кредиторів, затвердженим постановою Правління Національного банку України від 29 грудня 1995 р. № 329 (зі змінами і доповненнями від 7 травня 1997 р).

Для отримання індивідуальної ліцензії резидент-позичальник (крім уповноваженого банку) повинен подати в НБУ:

- клопотання позичальника-резидента;
- лист уповноваженого банку на адресу Національного банку України зі згодою на обслуговування кредиту, із зазначенням реквізитів рахунку, на який буде здійснюватися переказ валютних коштів, та з експертним висновком банку щодо кредитного проекту (у вигляді додатка до листа), підготовленого на підставі документів позичальника, зазначених у Положенні, а саме:
  - а) копії свідоцтва про державну реєстрацію, засвідченої нотаріально чи органом, який видав свідоцтво про державну реєстрацію, та один із примірників належним чином оформленого та затвердженого статуту або його копію, засвідчену нотаріально;
  - б) копії кредитної угоди;
  - в) техніко-економічного обґрунтування потреби в одержанні кредиту;
  - г) розрахунків окупності кредиту;
  - д) графіка погашення заборгованості за кредитом (з урахуванням процентів);
  - е) висновку аудиторської організації про фінансовий стан позичальника;
  - є) копії балансу позичальника на останню звітну дату, засвідченої органом державної податкової служби;

- ж) копій контрактів, що забезпечують реалізацію кредитного проекту;
- з) ліцензій чи інших дозволів на експорт продукції відносно цього проекту, які встановлені державними органами;
- й) інформації чи документа про забезпечення кредиту, якщо таке передбачено кредитною угодою.

Якщо резидент-позичальник є державним підприємством, йому необхідно додатково подати клопотання відповідного державного органу про отримання кредиту, а якщо кредитною угодою передбачена застава майна, письмову згоду органу, уповноваженого управляти цим майном, на передачу його в заставу.

Уповноважений банк для одержання свідоцтва про реєстрацію подає до Національного банку України клопотання банку та кредитну угоду з нерезидентом із графіком погашення заборгованості за кредитом.

Індивідуальна ліцензія чи свідоцтво про реєстрацію видається резиденту-позичальнику для реалізації тільки одного кредитного проекту і не може бути підставою для залучення іншого проекту чи збільшення суми кредиту та здійснення інших валютних операцій.

Індивідуальна ліцензія дійсна на весь час користування кредитом, якщо протягом 60-ти днів з дати її видачі позичальник одержав кредит повністю або його частку. При неможливості з поважних причин розпочати освоєння кредиту в цей термін резидент-позичальник може звернутися до Національного банку України з обґрунтованим клопотанням на подовження строку дії індивідуальної ліцензії за умови подання позитивного клопотання уповноваженого банку з цього приводу.

Уповноваженому банку для отримання індивідуальної ліцензії на залучення кредитних ресурсів від іноземних банків-кореспондентів терміном понад один рік необхідно подати Національному банку України клопотання і кредитну угоду з нерезидентом із зазначенням графіка погашення заборгованості по кредиту,

Отримання резидентом-позичальником кредиту в іноземній валюті від іноземного кредитора без індивідуальної ліцензії НБУ тягне за собою застосування передбаченого ст. 16 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» штрафу у сумі, еквівалентній сумі одержаного кредиту, перерахованій у валюту України за курсом НБУ на день здійснення операції.

Контроль за погашенням кредиту, отриманого резидентом України в іноземній валюті від іноземного інвестора, покладається на уповноважений банк.

2. Порядок відкриття рахунків у банках

За загальним правилом (ст. 380 Цивільного кодексу) платежі за зобов'язаннями між організаціями провадяться в порядку безготівкових розрахунків через кредитні установи, в яких зазначені організації зберігають свої кошти. З цією метою суб'єктам підприємницької діяльності, іншим організаціям та установам незалежно від форм власності (далі - підприємства) відкриваються поточні, депозитні (вкладні) рахунки у національній та іноземній валюті, а також бюджетні рахунки у національній валюті України.

Відкриття зазначених рахунків здійснюється відповідно до ст. 31 Закону України «Про банки і банківську діяльність», ст. 42 Закону «Про підприємства в Україні» на умовах, викладених у Інструкції про відкриття банкам рахунків у національній та іноземній валюті, затвердженій постановою Правління Національного банку України від 18 грудня 1998р. №527.

У разі відкриття двох і більше поточних рахунків у національній валюті власник рахунку протягом трьох робочих днів з дня відкриття або закриття наступного рахунку визначає один із рахунків у національній валюті як основний, на якому обліковуватиметься заборгованість, що списується (стягується) у безспірному порядку, і повідомляє номер цього рахунку податковому органу, в якому він обліковується як платник податків, за

місцем своєї реєстрації та банкам, у яких відкриті додаткові рахунки в національній валюті, а також рахунки в іноземній валюті.

Банки, в яких відкриваються додаткові рахунки у національній валюті та рахунки в іноземній валюті, протягом трьох робочих днів, крім повідомлення до податкових органів, повідомляють також установу банку, в якій відкрито основний рахунок, про відкриття таких рахунків (із зазначенням їх номерів).

Поточні рахунки відкриваються підприємствам усіх видів та форм власності, а також їх відокремленим підрозділам для зберігання грошових коштів та здійснення всіх видів операцій за цими рахунками відповідно до чинного законодавства України.

Поточні бюджетні рахунки відкриваються підприємствам (їх відокремленим підрозділам), яким виділяються кошти за рахунок державного або місцевого бюджету для цільового їх використання.

До поточних рахунків належать також рахунки за спеціальними режимами їх використання, що відкриваються на підставі рішень Кабінету Міністрів України і Національного банку України, з визначенням режиму цих рахунків.

Депозитні рахунки підприємствам та їх відокремленим підрозділам відкриваються на підставі укладеного депозитного договору між власником рахунку та установою банку на визначений у договорі строк. Кошти на депозитні рахунки перераховуються з поточного рахунку і після закінчення строку зберігання повертаються на поточний рахунок.

Відсотки за депозитними рахунками можуть перераховуватися на поточний рахунок відповідно до умов депозитного договору або зараховуватися на поповнення депозиту. Проведення розрахункових операцій та видача коштів готівкою з депозитного рахунку забороняється.

Для відкриття *поточних і бюджетних* рахунків підприємства подають установам банків такі документи:

а) заяву на відкриття рахунку встановленого зразка. Заява підписується керівником та головним бухгалтером підприємства. Якщо в штаті немає посади головного бухгалтера чи іншої службової особи, яка виконує обов'язки головного бухгалтера, то заява підписується лише керівником;

б) копію свідоцтва про державну реєстрацію в органі державної виконавчої влади, іншому органі, уповноваженому здійснювати державну реєстрацію, засвідчену нотаріально чи органом, який видав свідоцтво про державну реєстрацію. Бюджетні установи та організації замість свідоцтва про державну реєстрацію подають копію довідки про внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, засвідчену нотаріально або органом, що видав відповідну довідку;

в) копію належним чином зареєстрованого статуту (положення), засвідчену нотаріально чи органом, який реєструє. Положення, які затверджуються постановами Кабінету Міністрів України чи указами Президента України, нотаріального засвідчення не потребують.

Установа банку, в якій відкриваються поточні рахунки, ставить відмітку про відкриття такого рахунку на тому примірнику статуту (положення), на якому стоїть оригінал відмітки про взяття підприємства на облік у податковому органі, після чого цей примірник повертається власнику рахунку;

г) копію документа, що підтверджує взяття підприємства на податковий облік, засвідчену податковим органом, нотаріально або уповноваженим працівником банку;

д) картку зі зразками підписів осіб, яким відповідно до чинного законодавства чи установчих документів підприємства надано право розпорядження рахунком та підпису розрахункових документів, засвідчену нотаріально або вищестоящою організацією в установленому порядку.

У картку включається також зразок відбитка печатки, присвоєної підприємству;

е) довідку про реєстрацію в органах Пенсійного фонду України;

При відкритті *поточних рахунків* відокремленим підрозділам підприємств в установу банку, в якій відкривається поточний рахунок відокремленому підрозділу, подаються такі документи:

- а) заява на відкриття поточного рахунку встановленого зразка. Заява підписується керівником та головним бухгалтером відокремленого підрозділу. Якщо в штаті немає посади головного бухгалтера чи іншої службової особи, яка виконує обов'язки головного бухгалтера, то заява підписується лише керівником;
- б) копія довідки про внесення відокремленого підрозділу до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, засвідчена нотаріально або органом, що видав відповідну довідку;
- в) копія свідоцтва про державну реєстрацію юридичної особи в органі державної виконавчої влади, іншому органі, уповноваженому здійснювати державну реєстрацію, засвідчена нотаріально чи органом, який видав свідоцтво про державну реєстрацію;
- г) копія належним чином оформленого положення про відокремлений підрозділ, засвідчена нотаріально чи органом, що створив відокремлений підрозділ.
- д) картка з відбитком печатки та зразками підписів службових осіб підрозділу, яким згідно з чинним законодавством та відповідними документами підприємства надано право розпоряджатися рахунком та підписувати розрахункові документи. Зразки підписів та повноваження службових осіб засвідчуються нотаріально або керівником підприємства - юридичної особи, до складу якого входить відокремлений підрозділ;
- е) клопотання підприємства або відповідного органу приватизації (щодо структурних підрозділів, які виділяються у процесі приватизації) до банку, в якому відкривається поточний рахунок відокремленому підрозділу, про відкриття рахунку, із зазначенням місцезнаходження підприємства, його ідентифікаційного номера, номера основного поточного рахунку та банку, в якому він відкритий, а також податкового органу, в якому підприємство стоїть на обліку;
- є) довідка про реєстрацію в органах Пенсійного фонду України.

Установа банку, в якій відкривається поточний рахунок відокремленому підрозділу, ставить відмітку про відкриття такого рахунку на тому примірнику положення про відокремлений підрозділ, на якому стоїть оригінал відмітки про взяття підрозділу на облік у податковому органі, після чого цей примірник повертається власнику рахунку.

Наведений вище перелік документів є загальним. Для окремих видів підприємств законодавством передбачено подання додаткових документів (наприклад, для орендного - нотаріально засвідченої копії договору оренди).

Інші підприємства звільнені від подання певних документів (так, статут не подається повним та командитним товариствами, фермерським господарством, бюджетними установами та організаціями).

Рахунки юридичним особам-нерезидентам відкриваються в порядку, передбаченому розділом 4 Інструкції.

Рахунок типу «Н» відкривається уповноваженим банком:

- іноземним дипломатичним, консульським, торговельним та іншим офіційним представництвом, міжнародним організаціям та їх філіям, що користуються імунітетом та дипломатичними привілеями (далі - офіційні представництва);
- представництвом юридичних осіб - нерезидентів, установам, які представляють інтереси юридичних осіб — нерезидентів в Україні і не займаються підприємницькою діяльністю на території України (далі - представництва юридичних осіб - нерезидентів);
- представництвом іноземних банків;
- організаціям та установам (групам управління програмами або проектами), які згідно з чинними міжнародними договорами України та законодавством України залучаються до здійснення програм або проектів міжнародної допомоги чи міжнародної технічної допомоги.

Перелік документів, що подаються вищезазначеними суб'єктами для відкриття рахунку типу «Н», визначено пунктом 4.1.2 Інструкції.

Рахунок типу «П» відкривається уповноваженим банком постійним представництвом іноземних компаній, фірм, міжнародних організацій, створеним у будь-

якій організаційній формі без статусу юридичної особи, через які повністю або частково здійснюється підприємницька діяльність нерезидента на території України.

Для відкриття рахунку типу «П» постійному представництву до уповноваженого банку подаються такі документи:

- заява про відкриття рахунку;
- індивідуальна ліцензія Кримського республіканського, обласного чи по м. Києву і Київській області управління Національного банку України на відкриття рахунку типу «П»;
- копія легалізованої довіреності на здійснення представницьких функцій тією чи іншою особою в Україні, засвідчена нотаріально;
- картка зі зразками підписів та відбитком печатки, засвідчена нотаріально.

Для одержання індивідуальної ліцензії на відкриття та користування рахунком типу «П» постійні представництва юридичних осіб-нерезидентів подають такі документи:

- клопотання юридичної особи-нерезидента до відповідної установи Національного банку України про відкриття постійному представництву рахунку типу «П»;
- письмову згоду уповноваженого банку на відкриття та обслуговування рахунку типу «П»;
- копію свідоцтва про реєстрацію представництва у Міністерстві зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України, засвідчену нотаріально або органом, який видав свідоцтво;
- копію легалізованого витягу з торговельного, банківського чи судового реєстру або реєстраційне посвідчення місцевого органу влади іноземної держави про реєстрацію юридичної особи - нерезидента, якій належить постійне представництво, засвідчену нотаріально;
- копію легалізованої довіреності на виконання представницьких функцій тією чи іншою особою в Україні, засвідчену нотаріально;
- копію дозволу центрального банку відповідної країни на відкриття рахунку типу «П» постійному представництву юридичної особи-нерезидента на території України, засвідчену нотаріально (для резидентів країн - колишніх республік СРСР).

Рахунок типу «П» використовується відповідно до правил, встановлених для поточних рахунків резидентів України (у тому числі для нарахування та зарахування на рахунок відсотків за залишком коштів на цьому рахунку, якщо таке нарахування передбачено договором між банком та власником рахунку), крім випадків купівлі іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку України.

Наявні кошти з рахунку типу «П» можуть бути використані постійним представництвом юридичної особи-нерезидента для купівлі на міжбанківському валютному ринку України іноземної валюти з метою її перерахування тільки на:

а) рахунок юридичної особи-нерезидента, інтереси якої представляє на території України це представництво, на суму коштів:

- отриманих внаслідок здійснення в Україні операцій купівлі-продажу товарів (робіт, послуг);
- нарахованих та зарахованих відсотків за розміщеними депозитами та за залишком коштів на цьому рахунку;
- залишку на рахунку (після сплати обов'язкових податків та платежів) у разі припинення діяльності на території України, яке підтверджується відповідними документами;

б) власний рахунок в іноземній валюті в уповноваженому банку України для використання на:

- оплату праці працівників-нерезидентів;
- виплату коштів на відрядження за кордон;
- представницькі витрати за кордоном відповідно до чинного законодавства України.

Здійснення інвестицій в Україні, інших операцій, що заборонені чинним законодавством України з цього виду рахунків, не дозволяється.

Розміщення коштів на депозитних рахунках в установах банків України здійснюється з рахунку типу «П» з наступним поверненням коштів та нарахованих відсотків на зазначений рахунок.

У випадку здійснення перереєстрації суб'єкта підприємницької діяльності, викликаній змінами назви, організаційно-правової форми, форми власності, власник рахунку зобов'язаний подати до установи банку заяву, нову копію свідоцтва про державну реєстрацію і зміни до установчих документів, засвідчені у встановленому порядку.

Поточні рахунки закриваються в установах банку:

- а) на підставі заяви власника рахунку;
- б) на підставі рішення органу, на який законом покладено функції щодо ліквідації або реорганізації підприємства;
- в) на підставі відповідного рішення суду або арбітражного суду про ліквідацію підприємства;
- г) на інших підставах, передбачених чинним законодавством України чи договором між установою банку та власником рахунку.

Законодавством України встановлено спеціальний порядок відкриття рахунків в іноземній валюті.

Відповідно до п. 6.1.1 Інструкції банківські рахунки в іноземній валюті поділяються на *поточні* та *депозитні* (вкладні).

Поточний рахунок в іноземній валюті відкривається підприємству для проведення розрахунків у межах чинного законодавства України в безготівковій та готівковій іноземній валюті при здійсненні поточних операцій, визначених чинним законодавством України, та для погашення заборгованості за кредитами в іноземній валюті.

Поточними торговельними операціями в іноземній валюті є такі розрахунки:

- між юридичними особами-резидентами і юридичними особами-нерезидентами при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності за торговельними операціями;
- між юридичними особами-резидентами на території України, за умови наявності індивідуальної ліцензії Національного банку України;
- між юридичними особами-нерезидентами та юридичними особами-резидентами через юридичних осіб-резидентів-посередників відповідно до договорів (контрактів, угод), ідоговорів укладених відповідно до чинного законодавства України;
- інші розрахунки, що здійснюються відповідно до чинного законодавства України;
- операції на міжбанківському валютному ринку України;
- оплата товарів (робіт, послуг) з використанням чеків та пластикових карток.

Поточними неторговельними операціями є такі розрахунки:

- виплата готівкової іноземної валюти та платіжними документами в іноземній валюті на витрати, пов'язані з відрядженнями;
- здійснення обмінних операцій з іноземною валютою та платіжними документами в іноземній валюті;
- виплата готівкової іноземної валюти за чеками та пластиковими картками фізичним особам (резидентам та нерезидентам);
- купівля платіжних документів в іноземній валюті фізичними особами (резидентами та нерезидентами);
- виплата авторських гонорарів і платежі за користування авторськими правами;
- перерахування коштів на проведення міжнародних виставок, конгресів, симпозіумів, конференцій та інших міжнародних зустрічей;
- оплата праці нерезидентів, які згідно з укладеними трудовими угодами (контрактами) працюють в Україні;
- перерахування коштів в іноземній валюті за навчання, лікування, патентування, сплату митних платежів, членських внесків;
- платежі з відшкодування витрат судових, арбітражних, нотаріальних, правоохоронних органів;
- виплата готівкової іноземної валюти за переказами з-за кордону (пенсії, аліменти, оплата праці, спадщина, допомога родичів тощо);
- переказ за межі України коштів в іноземній валюті (пенсії, аліменти, оплата праці, спадщина, допомога родичам тощо);

- інші виплати та перекази в іноземній валюті, що не суперечать чинному законодавству України.

Для відкриття поточного рахунку в іноземній валюті підприємство-резидент подає уповноваженому банку ті самі документи, що і для відкриття поточного рахунку в національній валюті.

Відкриття поточного рахунку в іноземній валюті відокремленому підрозділу юридичної особи-резидента здійснюється уповноваженим банком на підставі нотаріально засвідчених копій документів, необхідних для відкриття відокремленому підрозділу поточного рахунку в національній валюті.

3. Порядок та форми розрахунків у господарському обороті

За загальним правилом на території України всі юридичні особи усіх форм власності, а також фізичні особи - громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, які є суб'єктами підприємницької діяльності, здійснюють між собою розрахунки у безготівковому та готівковому порядку через установи банків відповідно до правил здійснення розрахункових та касових операцій, що затверджуються Національним банком України.

Слід, однак, мати на увазі, що сфера застосування готівкового обігу досить обмежена і визначається спеціальними нормами.

Переважна ж більшість розрахунків між суб'єктами господарського права здійснюється у безготівковому порядку у встановлених законодавством формах.

З метою вдосконалення організації банками розрахунково-касового обслуговування народного господарства Правління Національного банку України постановою від 30 червня 19⁹⁵ р. № 166 затвердило «Порядок організації розрахунково-касового обслуговування комерційними банками клієнтів і взаємовідносин з цього питання між установами Національного банку України та комерційними банками» (Урядовий кур'єр - 1995 р. 11 липня).

Відповідно до цього акта комерційний банк укладає договір із клієнтом на розрахунково-касове обслуговування, яке включає комплекс взаємних платіжних зобов'язань банку і клієнта щодо користування коштами і банківськими послугами, а саме:

- користування банком тимчасово вільними коштами клієнта;
- здійснення розрахункових операцій;
- касове обслуговування;
- транспортне обслуговування перевезень готівки.

Безготівкові розрахунки між суб'єктами господарювання здійснюються відповідно до Інструкції № 7 про безготівкові розрахунки в господарському обороті України, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 2 серпня 1996 р. (далі - Інструкція № 7) та інших нормативних актів.

Безготівкові розрахунки здійснюються за такими формами розрахункових документів:

- платіжними дорученнями;
- платіжними вимогами-дорученнями;
- чеками;
- акредитивами;
- вексями;
- платіжними вимогами;
- інкасовими дорученнями (розпорядженнями).

Платіжні вимоги та інкасові доручення (розпорядження) застосовуються у випадках, передбачених чинним законодавством та нормативними актами Національного банку України.

Безготівкові розрахунки за товари та послуги можуть здійснюватися за допомогою банківських платіжних карток. Порядок використання платіжних карток визначається Національним банком України.

Інструкція № 7 ґрунтується на принципах вільного вибору суб'єктами форм розрахунків, закріплення їх сторонами у договорах і невторчання установ банків у ці договірні відносини. Разом із тим з метою забезпечення стандартів документів, які впроваджуються в господарський обіг в Україні, Інструкцією № 7 встановлено, що розрахункові документи, які подаються клієнтами в банк у паперовій формі, мають відповідати вимогам установлених стандартів та вміщувати залежно від їхньої форми такі реквізити:

- а) назву документа;
- б) номер документа, число, місяць, рік його виписування. Число та рік вказують цифрами, місяць - літерами. На розрахункових документах, які заповнюються за допомогою технічних засобів, допускається зазначати місяць цифрами (01-12);
- в) назви платника та одержувача коштів (їх офіційне скорочення), які відповідають зареєстрованим у статуті, їх ідентифікаційні коди за Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України (далі за текстом та у додатках код), у фізичних осіб - ідентифікаційні номери, що проставляються на підставі відповідних документів податкових органів, номери рахунків в установах банку;
- г) назви банків платника та одержувача, їх місцезнаходження та умовні номери за МФО (код банку);
- д) суму платежу цифрами та літерами.

При зазначенні суми цифрами розділовим знаком є кома, а цифрами проставляється як сума у цілих гривнях, так і сума копійок;

- е) призначення платежу: назву товару (виконаних робіт, наданих послуг), посилання на документ, на підставі якого здійснюється операція (договір, рахунок, товарно-транспортний документ та інше), із зазначенням його номера і дати, зазначення законодавчого акта, яким передбачене право безспірного стягнення та безакцентного списання коштів тощо. Замість назви товару може зазначатись його кодове(умовне)значення;
- є) на першому примірнику (незалежно від способу виготовлення розрахункового документа) - відбиток печатки та підписи відповідальних осіб платника або (та) одержувача коштів;
- ж) підрозділи бюджетної класифікації та строк настання платежу (у разі перерахування коштів до бюджету);
- з) суму податку на додану вартість (цифрами) або напис «без податку на додану вартість».

У разі, якщо хоча б один із зазначених реквізитів (якщо вони передбачені формою документа) не заповнено або заповнено неправильно, банк такий документ до виконання не приймає.

Використання факсиміле при вчиненні підпису, виправлення і підчистки у розрахункових документах не допускаються.

Банк не має права робити виправлення на поданих розрахункових документах, за винятком випадків, обумовлених нормативними актами Національного банку України.

У разі відмови прийняти від клієнта розрахунковий документ банк у день отримання документа має зробити на його зворотній стороні напис про причину повернення документа без виконання за підписами головного бухгалтера і виконавця, завірених штампом банку, та повернути його клієнту.

Розрахункові документи за операціями, що здійснюються:

- суб'єктами підприємницької діяльності - юридичними особами, повинні мати відбиток печатки та підписи відповідальних осіб, яким відповідно до чинного законодавства України та установчих документів підприємства надане право розпорядження рахунком і підпису розрахункових документів і які повідомлені банку в картці зі зразками підписів та відбитком печатки;

- відділеннями, філіями, представництвами від імені юридичної особи, підписуються особами, які уповноважені цією юридичною особою, і завіряються відбитком печатки, що відповідає вміщеним у картку зразкам підписів та відбитка печатки;
- підприємцями без створення юридичної особи, підписуються однією відповідальною особою, зразок підпису якої зазначений у картці зразків підписів та відбитка печатки (за наявності печатки);
- фізичними особами, підписуються ними та приймаються банком до виконання за наявності на документі підпису, що відповідає зразку вміщеного в картку рахунку.

Клієнт виходячи із своїх технічних можливостей може подавати до банку розрахункові документи як у паперовій формі, так і у вигляді електронних розрахункових документів (електронних повідомлень) каналами зв'язку. Спосіб подання ним документів до банку передбачається в договорі на розрахунково-касове обслуговування.

Паперові розрахункові документи, як правило, виписуються з використанням технічних засобів за один раз під копірку у двох примірниках, платіжні вимоги та документи підприємств, які обслуговуються в одній установі банку,- в трьох примірниках (якщо застосування копірки неможливе, то на всіх тотожних примірниках у правому верхньому куті мають бути вміщені послідовні порядкові номери).

Для документального підтвердження часткової оплати розрахункових документів відповідальний працівник банку виписує у двох примірниках меморіальний ордер.

Кошти списуються з рахунку платника тільки на підставі першого примірника розрахункового документа.

Платіжне доручення - це бланк встановленої форми, який підприємство подає у банк, що його обслуговує, для перерахування визначеної суми зі свого рахунку.

Банк приймає до виконання доручення протягом десяти календарних днів із дати його заповнення і тільки в межах наявних на його рахунку коштів.

Доручення застосовуються в розрахунках за платежами товарного і нетоварного характеру.

Розрахунки дорученнями можуть здійснюватись:

- за фактично відвантаженою продукцію (виконані роботи, надані послуги);
- у порядку попередньої оплати;
- для завершення розрахунків за актами звірки взаємної заборгованості підприємств;
- для перерахування підприємствами сум, які належать фізичним особам (заробітна плата, пенсії, грошові доходи колгоспників тощо) на їх рахунки, відкриті в установах банків;
- в інших випадках за згодою сторін.

При розрахунках за фактично відвантаженою, продану продукцію (виконані роботи, надані послуги) в дорученні в рядку «Призначення платежу» вказуються назва (вид) відвантаженої, проданої продукції (виконаних робіт, послуг), номер, дата товарно-транспортного чи іншого документа, що підтверджує відвантаження, продаж продукції (виконання робіт, надання послуг).

У дорученні на перерахування платежів, утриманих із заробітної плати працівників та нарахованих на фонд оплати праці податків до бюджету та обов'язкових зборів до державних цільових фондів, у рядку «Призначення платежу» вказуються підрозділи бюджетної класифікації (при перерахуванні платежів до бюджету) та строк настання платежу, а також те, що податки до бюджету або збори до державних цільових фондів, утримані із заробітної плати та нараховані на фонд оплати праці, перераховані повністю.

Платіжна вимога-доручення - це комбінований розрахунковий документ, який складається з двох частин:

- верхня - вимога постачальника (одержувача коштів) безпосередньо до покупця (платника) сплатити вартість поставленої йому за договором продукції (виконаних робіт.. наданих послуг);
- нижня доручення платника своєму банку перерахувати з його рахунку зазначену суму.

Вимога-доручення заповнюється одержувачем коштів і надсилається безпосередньо платнику.

Доставку вимог-доручень до платника може здійснювати банк одержувача через банк платника. З метою гарантованої прискореної доставки платникам вимог-доручень рекомендується передавати їх у комплекті з розрахунковими та вивантажувальними документами за поставлену згідно з договором (угодою) продукцію (виконані роботи, надані послуги тощо).

У разі згоди оплатити вимогу-доручення платник заповнює нижню частину цього документа і здає його в банк, що його обслуговує.

Платіжні вимоги-доручення приймаються банками протягом двадцяти календарних днів із дня виписування. День заповнення платіжної вимоги-доручення не враховується.

Вимога-доручення подається платником в установу банку у двох примірниках.

Банк приймає до оплати вимогу-доручення в сумі, яка може бути сплачена за наявними коштами на рахунку платника.

У разі відмови платника сплатити вимогу-доручення **він** про мотиви відмови повідомляє безпосередньо одержувачу коштів у порядку і строки, зазначені в договорі.

Чеки застосовуються для здійснення розрахунків у безготівковій формі між юридичними особами, а також фізичними та юридичними особами з метою скорочення розрахунків готівкою за отримані товари, виконані роботи та надані послуги.

Розрахунковий чек - це документ, що містить письмове розпорядження власника рахунку (чекодавця) установі банку (банку-емітенту), яка веде його рахунок, сплатити чекодержателю зазначену в чеку суму коштів-

Чекодавець - юридична або фізична особа, яка здійснює платіж за допомогою чека та підписує його.

Чекодержатель - пілприємство, яке є отримувачем коштів за чеком.

Банк-емітент - банк, що видає чекову книжку (розрахунковий чек) підприємству або фізичній особі.

Чекові книжки (розрахункові чеки) виготовляються на спеціальному папері на банкнотній фабриці Національного банку України за зразком, затвердженим Національним банком України.

Чекові книжки брошуруються по 10, 20 та 25 аркушів.

З дозволу Національного банку України чекові книжки (розрахункові чеки) можуть бути виготовлені комерційними банками самостійно з дотриманням усіх обов'язкових вимог і мати фірмову позначку банку.

Чекові книжки (розрахункові чеки) є бланками суворої звітності.

Розрахункові чеки, які використовуються фізичними особами при здійсненні разових операцій, виготовляються окремими бланками. Їх облік ведеться окремо від чекових книжок.

Банк-емітент без видачі чекової книжки може видати на ім'я чекодавця (фізичної особи) один або кілька розрахункових чеків на суму, що не перевищує залишку коштів на рахунку чекодавця, або на суму, що внесена готівкою.

Строк дії чекової книжки — один рік, а розрахункового чека, який видається для разового розрахунку фізичній особі — три місяці.

За погодженням з установою банку строк дії невикористаної чекової книжки може бути продовжений. Чек включає:

- а) назву «розрахунковий чек»;
- б) назву (для фізичних осіб - прізвище, ім'я, по батькові чекодавця, дані його паспорта або документа, що його замінює) власника чекової книжки (далі — чекодавця) та номер його рахунку;
- в) назву банку-емітента і його номер МФО;
- г) ідентифікаційні коди чекодавця та чекодержателя за Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України, у фізичних осіб - ідентифікаційні номери у разі їх присвоєння державною податковою адміністрацією;
- д) назву чекодержателя;

- е) доручення чекодавця банку-емітенту сплатити конкретну суму, що зазначена цифрами та літерами;
- е) призначення платежу;
- ж) число, місяць та рік складання чека (місяць має бути написаний літерами, дата видачі чека має відповідати його реальній видачі), місце складання чека;
- з) підписи чекодавця та відбиток печатки (юридичної особи).

Чек, на якому відсутній будь-який із зазначених реквізитів, вважається недійсним і повертається банку чекодавця без виконання.

Чек заповнюється від руки (кульковою ручкою чи чорнилом) або з використанням технічних засобів. Не допускається виправлення в чеках та використання факсиміле замість підпису.

Чек із чекової книжки пред'являється до оплати в банк чекодержателя протягом десяти календарних днів (день виписування чека не враховується). Якщо закінчення строку для пред'явлення чека припадає на неробочий день, то останнім днем строку вважається наступний за неробочим робочий день.

Чек приймається чекодержателем в оплату безпосередньо від чекодавця, на ім'я якого виписаний документ, що підтверджує отримання ним товарів, виконаних робіт та наданих послуг.

Гарантована оплата чека забезпечується:

- шляхом депонування чекодавцем коштів на окремому рахунку в банку чекодавця;
- наявністю коштів на відповідному рахунку чекодавця, але не більше суми, гарантованої банком за погодженням із чекодавцем при наданні чекової книжки.

Акредитив є грошовим зобов'язанням банку, що видається ним за дорученням клієнта на користь його контрагента за договором, згідно з яким банк, що відкрив акредитив (банк-емітент), може здійснити постачальникові платіж або надати іншому банку повноваження здійснювати такі платежі на умовах пред'явлення документів, передбачених в акредитиві.

Порядок розрахунків акредитивами крім Інструкції № 7 регламентується також Уніфікованими правилами та звичаями для документарних акредитивів (редакція 1993 р., публ.МТП№500).

У банку покупця або постачальника можуть відкриватися *акредитиви*:

- *покриті* (депоновані у банку постачальника або у банку платника);
- *непокриті* (гарантовані).

Розрізняють *відкличний* та *безвідкличний* акредитиви. Відкличний акредитив може бути змінений або анульований банком-емітентом у будь-який момент без попереднього повідомлення бенефіціара. Безвідкличний акредитив може бути змінений або анульований тільки за згодою постачальника, на користь якого він був відкритий. В акредитиві має бути вказано, яким він є: відкличним або безвідкличним. За відсутності такої вказівки акредитив вважається безвідкличним.

Акредитив може відкриватися для розрахунків тільки з одним постачальником. Строк дії та порядок розрахунків за ним встановлюються у договорі між платником і постачальником.

Для одержання коштів за акредитивом, що депонований у банку постачальника, постачальник, який відвантажив товари, подає реєстр рахунків та передбачені умовами акредитива документи в банк, що його обслуговує, до закінчення строку дії акредитива. Банк після перевірки документів у разі відповідності їх умовам акредитива проводить виплату.

У разі використання акредитива, депонованого у банку платника, виплати постачальнику за акредитивом здійснюються у банку постачальника на підставі отримання від постачальника реєстру рахунків із відповідними документами.

Вексель - це цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання строку визначену суму грошей власнику векселя (вексе-лєдержателю).

Для запровадження комерційного кредиту (передбаченого п. 5 ст. 24 Закону «Про підприємства в Україні»), поліпшення розрахункових відносин між суб'єктами господарської діяльності постановою Верховної Ради України від 17 червня 1992 р. «Про застосування векселів у господарському обороті України» введено вексельний обіг із використанням простого і переказного векселів відповідно до Женевської конвенції 1930 р.

Законодавством України передбачено, зокрема, використання векселів:

- для покриття взаємної заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності відповідно до Указу Президента України від 14 вересня 1994 р. «Про випуск та обіг векселів для покриття взаємної заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності України»;
- у рахунок фінансування витрат державного бюджету відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27 червня 1996 р. № 689 «Про затвердження порядку застосування векселів Державного казначейства»;
- під час ввезення в Україну майна як внеску іноземного інвестора до статутного фонду підприємства з іноземними інвестиціями, а також за договорами (контрактами) про спільну інвестиційну діяльність відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 7 серпня 1996 р. «Про затвердження Порядку видачі, обліку і погашення векселів, виданих на час ввезення в Україну майна як внеску іноземного інвестора до статутного фонду підприємства з іноземними інвестиціями, а також за договорами (контрактами) про спільну інвестиційну діяльність та сплату ввізного мита у разі відчуження цього майна»;
- для сплати ввізного мита, податків та зборів українським виконавцем при ввезенні на митну територію України давальницької сировини, а також для сплати вивізного (експортного) мита, податків та зборів українським замовником при вивезенні давальницької сировини за межі митної території України відповідно до Закону України від 15 вересня 1995 р. «Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах» та в інших випадках, передбачених законодавством.

Порядок використання векселів у господарському обороті України регулюється Положенням «Про переказний і простий вексель», затвердженим постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1937 р., з урахуванням таких особливостей;

- використовувати векселі, а також виступати векселедавцями, акцептантами, індосантами і авалістами можуть тільки юридичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності, що визнаються такими відповідно до чинного законодавства України;
- векселі можуть видаватися лише для оплати за поставлену продукцію, виконані роботи та надані послуги, за винятком векселів Мінфіну, Національного банку та комерційних банків України;
- у господарському обороті можуть використовуватися простий і переказний векселі;
- вексельний бланк може заповнюватися друкованим та недрукованим способами;
- сума платежу за векселем обов'язково заповнюється цифрами та літерами;
- вексель підписується керівником і головним бухгалтером юридичної особи та посвідчується печаткою.

Розрізняють два види векселів: *простий і переказний* (ст. 21 Закону «Про цінні папери і фондову біржу»).

Простий вексель - це складений за суворо визначеною формою документ, за яким боржник (векселедавець) приймає на себе абстрактне, нічим не обумовлене зобов'язання в зазначений строк чи на вимогу здійснити платіж кредитору (векселедержателю) або тому, кому він накаже. При простому векселі платником є сам векселедавець.

Переказний вексель (тратта) - складений за суворо визначеною формою документ, в якому міститься проста і нічим не обумовлена пропозиція боржника, векселедавця (трансанта) іншій особі, платнику (трасату) в зазначений строк здійснити платіж кредитору, векселедержателю (ремітенту) або тому, кому він накаже.

Переказний вексель відрізняється від простого тим, що в цьому разі векселедавець сам платежу не здійснює, а переказує цей свій обов'язок на свого боржника (платника по векселю). Переказний вексель також може переказуватись одним держателем іншому. Відповідно до Положення «Про переказний і простий вексель» передаточний напис (індо-

самент) векселя здійснюється векселедержателем (індосантом) на зворотному боці векселя або на додатковому аркуші паперу (аллонж до векселя).

Для здійснення платежу вексель пред'являється платнику. Його згода на оплату векселя (акцепт) оформляється написом на векселі.

При неодержанні платежу за векселем банк платника зобов'язаний подати вексель для опротестування від імені довірителя-банку векселедержателя.

Відповідно до Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої Міністерством юстиції 14 червня 1994 р., векселі для вчинення протесту про несплату приймаються нотаріусами на наступний день після закінчення дати платежу за векселем, але не пізніше 12-ї години наступного після цього строку дня.

Опротестований вексель з надписом про протест і актом протесту повертається від нотаріуса векселедержателю.

Платіжна вимога - це документ, що містить вимогу підприємства, установи, організації на безакцентне списання (безспірне стягнення) грошових коштів у випадках, встановлених законодавством.

Підставами для здійснення безспірного стягнення (безакцентного списання) коштів відповідно до чинного законодавства України можуть бути виконавчі документи згідно з:

- рішенням судів і арбітражних судів;
- ст. 8 Арбітражного процесуального кодексу України про списання в безспірному порядку визнаної боржником суми претензії за розпорядженням заявника претензії;
- постановою Верховної Ради України від 25 червня 1993 р. «Про норматив обігу платіжних документів України» та п. 5 постанови Верховної Ради України від 22 грудня 1993 р. «Про заходи щодо стабілізації соціально-економічного становища в Україні» про безакцентне списання сум пені за перевищення нормативного терміну проходження платежів;
- іншими актами законодавства України.

Безспірне стягнення та безакцентне списання коштів здійснюються на бланку платіжної вимоги, що подається стягувачем у банк, в якому він обслуговується, у трьох примірниках із супровідним реєстром у двох примірниках.

Платіжні вимоги приймаються банками протягом десяти календарних днів з дня виписування. День заповнення платіжної вимоги не враховується.

У платіжній вимозі зазначаються призначення платежу та відповідна стаття законодавчого акта, якою передбачене право безспірного стягнення та безакцентного списання коштів.

У разі, якщо у платіжній вимозі не заповнений рядок «Призначення платежу» згідно з п. 8 Інструкції або не зроблено посилання на акт чинного законодавства, банк має повернути її без виконання.

Якщо безспірне стягнення коштів здійснюється на підставі виконавчого документа, оригінал (дублікат) якого додається, посилання у розрахунковому документі на законодавчий акт не потрібне.

Інкасові доручення (розпорядження) як розрахункові документи застосовуються у випадках, прямо передбачених законодавством. Вони приймаються банками протягом десяти календарних днів з дня виписування. День заповнення інкасового доручення (розпорядження) не враховується.

Інкасове доручення (розпорядження) заповнюється відповідно до вимог Інструкції № 7 та подається в банк у визначеній кількості примірників.

У рядку «Призначення платежу» інкасового доручення (розпорядження) вказуються назва законодавчого акта, яким передбачене право безспірного стягнення коштів (його дата, номер і відповідний пункт), і документ, на підставі якого здійснюється стягнення.

Відповідальність за достовірність даних інкасового доручення (розпорядження) на безспірне стягнення коштів покладається на стягувача, який оформив розрахунковий документ та надав його до банку, що його обслуговує.

У разі безспірного стягнення та безакцентного списання коштів з установи комерційного банку стягувач подає розрахункові та виконавчі документи (накази арбітражних судів, виконавчі листи, видані судами, та інші, визначені чинним законодавством) до установи банку, в якому він обслуговується.

Отримані документи банк одержувача коштів надсилає спецзв'язком до регіонального управління Національного банку, в якому відкритий кореспондентський рахунок банку платника (юридичної особи).

У разі безспірного стягнення та безакцентного списання коштів з установи комерційного банку, в якому обслуговується стягувач, підприємство має право надіслати цінним листом розрахункові та виконавчі документи (накази арбітражних судів, виконавчі листи, видані судами, та інші, визначені чинним законодавством) безпосередньо до регіонального управління Національного банку, в якому відкритий кореспондентський рахунок банку платника (юридичної особи).

Документи на безспірне стягнення та безакцентне списання коштів приймаються банками незалежно від наявності коштів на рахунках підприємств. У разі відсутності коштів на рахунках вони враховуються на позабалансовому рахунку № 9929.

У разі недостатності коштів на рахунках здійснюється часткова оплата розрахункових документів на безспірне стягнення та безакцентне списання коштів, яка оформлюється меморіальним ордером за підписом відповідального виконавця, завіренням відбитком штампа банку.

Перший примірник меморіального ордера вміщується в документи дня банку, другий - видається платнику як підтвердження про часткову оплату, а на розрахунковому документі, який вміщується в картотеку на позабалансовий рахунок № 9929, робиться відмітка про часткову оплату.

Тема 9: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БАНКРУТСТВА

1. Поняття банкрутства. Суб'єкти банкрутства

Банкрутство як одна з юридичних підстав ліквідації підприємств регулюється Законом «Про підприємства в Україні» (ст. 24, 34). Порядок і умови визнання будь-яких юридичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності банкрутами з метою задоволення претензій кредиторів регулює спеціальний Закон України від 14 травня 1992р. «Про банкрутство».

Проведення у справах про банкрутство та ліквідаційний процес регулюється також законодавством України про організацію та діяльність арбітражного суду, а провадження у справах про банкрутство банків регулюється, крім того, з урахуванням вимог Закону «Про банки і банківську діяльність».

Такими є основні законодавчі акти про банкрутство, поняття якого містить ст. 1 Закону «Про банкрутство». Це пов'язана з недостатністю активів у ліквідній формі неспроможність юридичної особи - суб'єкта підприємницької діяльності задовольнити в установленій для цього строк пред'явлені до нього кредиторами вимоги і виконати зобов'язання перед бюджетом. З наведеного визначення випливає, що банкрутство має економічний і правовий характер.

З економічної точки зору банкрутство є неспроможністю продовження суб'єктом своєї підприємницької діяльності внаслідок її економічної нерентабельності, безприбутковості. Суб'єкт підприємництва має стільки боргів перед кредиторами і зобов'язань перед бюджетом, що коли їхні вимоги будуть пред'явлені у визначені для цього строки, то майна суб'єкта - активів у ліквідній формі - не вистачить для їх задоволення.

Юридичний аспект банкрутства полягає насамперед у тому, що в суб'єкта є кредитори, тобто особи, що мають документовані майнові вимоги до нього як до боржника. Це майнові правовідносини банкрутства, здійснення яких у встановленому законом порядку може призвести до ліквідації суб'єкта підприємництва.

Внаслідок порушення справи про банкрутство виникає комплекс процесуальних правовідносин: провадження у справі, визнання боржника банкрутом, оголошення про банкрутство, задоволення претензій кредиторів, припинення справи про банкрутство тощо. Сукупність таких процесуальних правовідносин може розглядатися як ліквідаційний правовий процес щодо суб'єкта підприємництва.

Суб'єктами банкрутства закон визнає лише юридичних осіб, причому осіб однієї категорії - суб'єктів підприємництва, неспроможних своєчасно виконати свої зобов'язання перед кредиторами або перед бюджетом. Таким чином, йдеться насамперед про підприємства всіх форм власності й видів, визначених ст. 2 Закону «Про підприємства в Україні», а також про господарські об'єднання згідно із ст. 3 цього Закону, якщо вони здійснюють підприємницьку діяльність. Зазначені суб'єкти поіменовані Законом «Про банкрутство» боржниками або банкрутами.

Боржником відповідний суб'єкт вважається на всіх стадіях провадження у справі про банкрутство, банкрутом після того, як арбітражний суд прийме постанову про визнання боржника банкрутом.

Закон «Про банкрутство» не поширюється на юридичних осіб, які не займаються згідно з їх статутами (положеннями) систематичною підприємницькою діяльністю.

З іншого боку, у відносинах банкрутства виступають *кредитори*. Це можуть бути як громадяни, так і юридичні особи, що мають підтвержені належними документами майнові вимоги до боржника. До кола кредиторів не входять ті суб'єкти, майнові вимоги яких повністю забезпечені заставою.

Якщо до одного боржника мають майнові вимоги два або більше кредиторів, останні повинні діяти у справах про банкрутство як збори кредиторів. Збори можуть створювати комітет кредиторів. Коли кредиторів більше десяти, створення такого комітету є обов'язковим. Повноваження цього органу визначають збори. Ці органи - збори, комітет

— необхідні для участі у провадженні у справах про банкрутство з боку кредиторів з тим, щоб діяли не окремі численні кредитори, а один спільний, об'єднаний кредитор.

2. Підстави для застосування банкрутства

Підставою для застосування банкрутства до суб'єкта підприємництва є економічний фактор, визначений ст. 1 Закону «Про банкрутство» - *неспроможність* суб'єкта як юридичної особи задовольнити своєчасно пред'явлені до нього майнові вимоги кредиторів і виконати зобов'язання перед бюджетом, фактичною підставою для порушення справи про банкрутство може бути лише письмова заява до арбітражного суду, яка називається «заява про порушення справи про банкрутство юридичної особи». З такою заявою до арбітражного суду може звернутися будь-хто з кредиторів- громадянин чи юридична особа, яка має підтверджені належними документами майнові вимоги до боржника, або кілька кредиторів. Як уже зазначалося, такого права не мають ті кредитори, майнові вимоги яких забезпечені заставою.

Кредитор може звернутися із заявою про порушення справи про банкрутство юридичної особи лише у тому разі, якщо остання неспроможна задовольнити визнані нею претензійні вимоги (або сплатити борги за виконавчими документами) протягом одного місяця.

Із заявою про порушення справи про банкрутство до арбітражного суду може звернутися боржник з власної ініціативи. Боржник реалізує таке право у разі його фінансової неспроможності або загрози такої неспроможності.

Боржник додає до заяви список своїх кредиторів і боржників, бухгалтерський баланс, іншу інформацію про його фінансове і майнове становище.

Заявники можуть відкликати свої заяви на будь-якій стадії провадження, але до прийняття арбітражним судом постанови про визнання боржника банкрутом. Якщо заявником є боржник, він має право відкликати свою заяву лише за згодою кредиторів.

Законом України від 17 червня 1993 р. перелік суб'єктів, які можуть звернутися з письмовою заявою про порушення справи про банкрутство, розширено за рахунок органів державної податкової служби та державної контрольно-ревізійної служби. Як впливає зі змісту ст. 6 Закону «Про банкрутство», ці заявники не мають права відкликати подані ними заяви.

3. Провадження у справах про банкрутство

Провадження за цією категорією справ здійснюють органи правосуддя в господарських відносинах - арбітражні суди. Підвідомчість цих справ арбітражним судам встановлює ст. 4 Закону «Про банкрутство» та ст. 6 Закону «Про арбітражний суд», а провадження у справах про банкрутство регулюється Арбітражним процесуальним кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених Законом «Про банкрутство».

Провадження у справах про банкрутство має кілька стадій:

- порушення провадження у справі;
- попереднє засідання арбітражного суду;
- виявлення кредиторів і санаторів;
- утворення зборів і комітету кредиторів;
- прийняття рішення про санацію;
- визнання боржника банкрутом і оголошення про банкрутство;
- припинення справи про банкрутство.

На стадії *порушення провадження у справі* арбітражний суд розглядає заяву на предмет того, чи підлягає вона прийняттю, а справа - порушенню. При позитивному вирішенні цього питання суд виносить ухвалу про порушення провадження у справі. Ухвала має бути винесена не пізніше 5 днів з дня надходження заяви. В ухвалі вирішуються

питання про прийняття заяви, про призначення справи до розгляду в попередньому засіданні арбітражного суду та про час і місце його проведення. Згідно з ухвалою витребуються документи про майнове і фінансове становище боржника, необхідні для розгляду справи.

Ухвала розсилається боржникові, кредиторам та банкам, що здійснюють розрахунково-касове обслуговування боржника.

Попереднє засідання арбітражного суду проводиться не пізніше як через один місяць з дня порушення провадження у справі. Воно необхідне для:

- оцінки документів;
- заслуховування пояснення сторін, банків;
- розгляду їх клопотань.

За результатами попереднього засідання арбітражний суд у разі необхідності призначає *розпорядника майна* боржника, зобов'язує заявника подати до офіційного друкованого органу Верховної Ради (газета «Голос України») чи Кабінету Міністрів України (газета «Урядовий кур'єр») *оголошення про порушення справи про банкрутство*. В оголошенні мають міститися: повне найменування боржника, його юридична адреса, банківські реквізити, а також найменування та адреса арбітражного суду і номер справи.

Розпорядником майна боржника є банк, що здійснює розрахунково-касове обслуговування боржника; Фонд державного майна, якщо боржник — державне підприємство, або інша особа, яку запропонують боржник чи кредитори. На розпорядника майна покладаються повноваження щодо розпорядження і контролю за майном боржника.

Попереднє засідання арбітражного суду, як бачимо, ще не вирішує справи про банкрутство по суті. В ньому вирішуються інші питання, в тому числі щодо подання оголошення.

Оголошення необхідне, по-перше, для виявлення всіх кредиторів. Дня того, щоб нагадати і виявити себе як кредитора цього боржника, необхідно подати до арбітражного суду письмову заяву, де вказати свої майнові вимоги. Останні мають бути підтверджені документально. Строк подання такої заяви - один місяць з дня опублікування оголошення про порушення справи про банкрутство. Із заяв кредиторів, які звертаються з майновими вимогами до боржника після оголошення про порушення справи про банкрутство, справляється державне мито в розмірі 5 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (Ст. 3 Декрету Кабінету Міністрів України від 21 січня 1993 р. «Про державне мито»).

Арбітражний суд за результатами розгляду вимог сторін своєю ухвалою визнає їх чи відхиляє. Ця ухвала може бути перевірена в порядку нагляду за процедурою, встановленою Арбітражним процесуальним кодексом України.

Тема 10: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БІРЖОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

1. Поняття та юридичні ознаки біржі

Слово «*біржа*» означає: 1) сукупність осіб, що постійно в певному місці здійснюють торговельні операції; 2) місце їх зібрання; 3) сукупність угод, які укладаються у цьому місці.

Ці три значення поняття біржі узагальнені в законодавчому його визначенні, що міститься в Законі України від 10 грудня 1991 р. «Про товарну біржу» (Відомості Верхов.Ради України.- 1992.- № 10.-Ст. 139). Цей закон визначає умови створення та діяльності товарних бірж на території України.

Згідно з ч. 1 ст. 1 Закону «Про товарну біржу» **товарна біржа** є організацією, що об'єднує юридичних і фізичних осіб, які здійснюють виробничу і комерційну діяльність, і має на меті надання послуг щодо укладання біржових угод, виявлення товарних цін, попиту і пропозицій товарів, вивчення, упорядкування і полегшення товарообороту і пов'язаних з ним торговельних операцій. З цього визначення можна зробити такий висновок: *біржа* є господарською організацією, яка виконує певні, а саме ринкові регулятивні (організаційні та економічні) функції в економіці завдяки виявленню курсу товарних цін, попиту і пропозиції. Основна її мета - сприяти зведенню в одному місці (на біржі) попиту і пропозиції на певні товари, обслуговування їх обороту. Це характеризує біржу як економічну категорію.

Такі ж функції виконують ярмарки. Проте від ярмарку біржа відрізняється тим, що вона:

- є постійним (щоденним) місцем взаємодії попиту і пропозиції, тоді як ярмарок лише періодично виконує цю функцію;
- має постійний (зафіксований) контингент клієнтів і відвідувачів. Ярмарок, за загальним правилом, відкритий для всіх;
- ярмарок є місцем товарообороту: це ринок, де безпосередньо виставляються на продаж товари. Товарооборот, якому покликана сприяти біржа, здійснюється поза нею;

безпосередньо біржа товарів не виставляє, вона оперує загалом інформацією про них (про кількість, якість, ціни, угоди купівлі-продажу).

Залежно від предмета діяльності розрізняються фондові і товарні біржі.

Фондова біржа - це біржа, що оперує цінними паперами, тобто грошовими документами, що засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або процентів, а також можливість передачі грошових та інших прав, що впливають із цих документів, іншим особам.

Об'єктами операцій фондової біржі є акції; облігації республіки, місцевих позик і підприємств; казначейські зобов'язання республіки; ощадні сертифікати; векселі.

До цього переліку додані приватизаційні папери, які засвідчують право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації часток майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду (приватизаційні майнові сертифікати, житлові чеки та земельні бони).

Поняття «*правове становище*» і «*діяльність фондової біржі*» регулюються розділом 11 «Фондова біржа» Закону України «Про цінні папери і фондову біржу». **Фондова біржа** - це організаційно оформлений постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами.

З точки зору правового становища фондова біржа являє собою підприємство у формі акціонерного товариства, яке зосереджує в собі попит і пропозицію цінних паперів, сприяє формуванню їх біржового курсу.

Товарні біржі можуть бути класифіковані на види залежно від ряду підстав.

Так, залежно від *характеру асортименту товарів* товарні біржі поділяються на **вузькоспеціалізовані** (предметом торгівлі на таких біржах є один вид товарів); **спеціалізовані** (предметом біржової торгівлі є, як правило, однотипні групи товарів); **універсальні** (предметом торгівлі є широкий асортимент різноманітних товарів).

Залежно від *характеру біржових угод* виділяють: **біржі реального товару**, на яких предметом купівлі-продажу є реальний товар (як вироблений, так і намічений для виготовлення); **ф'ючерсні**, на яких здійснюється торгівля не реальними товарами, а контрактами на них: **опціонні**, предметом торгів на яких є тільки права на купівлю або продаж реальних товарів або контрактів на

них у наступному періоді; **комплексні**, на яких укладаються угоди щодо реального товару, а також ф'ючерсні та опціонні угоди.

Залежно від *ступеня відкритості* (можливості участі в торгах) товарні біржі поділяються на **відкриті** (публічні), на яких крім членів біржі в біржових операціях можуть брати участь і відвідувачі торгів (постійні і разові), та **закриті**, на яких право участі в біржових торгах і укладання біржових угод мають лише члени цієї товарної біржі.

2. Функції, права та обов'язки біржі

Функції (основні напрями діяльності) біржі впливають насамперед з поняття цієї спеціальної господарської організації, а саме:

- товарна біржа виконує функцію товаророзподільчого каналу або механізму, завдяки якому товар розподіляється між споживачами за реальною ціною;
- товарна біржа є свого роду господарюючим суб'єктом, який організовує ринок. Тому її ще називають організованим ринком. Вона створює необхідні умови учасникам біржових торгів у їх проведенні. На біржі здійснюються купівля-продаж і обмін товарної маси, що характеризується взаємозамінюваністю і не потребує додаткового узгодження технічних характеристик. Продукція, що надходить на біржу, має відповідати стандартам;
- товарна біржа - це місце, де узгоджуються попит і пропозиція на певний біржовий товар;
- товарна біржа є регулятором цін. Завдяки коливанню біржового попиту і біржової пропозиції тут не може бути державного регулювання цін;
- товарна біржа стабілізує ціни на біржовий товар. Функція стабілізації цін здійснюється через механізм біржової спекуляції або гри на підвищення і зниження цін;
- біржа є місцем так званого біржового котирування цін.

Біржове котирування - це реєстрація біржовими органами курсів цін, що виникають стихійно, на окремі біржові товари (цінні папери) з урахуванням укладених біржових угод;

- біржа здійснює збирання і обробку ринкової інформації, тобто є інформаційним центром ринку щодо виробництва біржового товару, динаміки попиту на товари, цін на біржових та інших ринках тощо. Біржа забезпечує інформаційне обслуговування своїх клієнтів, у тому числі шляхом видання біржового бюлетеня - періодичного органу, в якому публікуються курси цін на товари (цінні папери);
- товарна біржа розробляє товарні стандарти, встановлює сорти товарів, реєструє марки фірм, допущених до біржової торгівлі;
- товарна біржа виконує арбітражні функції, тобто розглядає спори між членами біржі, а також між членами біржі та їх контрагентами. Рішення арбітражної комісії біржі є обов'язковими і мають силу виконавчого документа.

Відповідно до викладених функцій товарні біржі діють за певними принципами, користуються правами та несуть встановлені законом обов'язки.

Принципами діяльності бірж є рівноправність учасників біржових торгів;

- застосування вільних (ринкових) цін; публічне проведення біржових торгів.

Товарна біржа має право:

- встановлювати відповідно до чинного законодавства власні правила біржової торгівлі та біржового арбітражу» які є обов'язковими для всіх учасників торгів;
- створювати підрозділи біржі та затверджувати положення про них;
- розробляти з урахуванням державних стандартів власні стандарти і типові контракти;
- зупиняти на деякий час біржову торгівлю, якщо ціни біржових угод протягом дня відхиляються більше ніж на визначений біржовим комітетом (радою біржі) розмір;
- встановлювати вступні та періодичні внески для членів біржі, плату за послуги, що надаються біржею;
- встановлювати інші грошові збори;
- встановлювати і стягувати відповідно до статуту біржі плату за реєстрацію угод на біржі, штрафи та інші санкції за порушення статуту біржі та біржових правил;
- засновувати арбітражні комісії для вирішення спорів у торговельних угодах;
- укладати міжбіржові угоди з іншими біржами, мати своїх представників на них, у тому числі на біржах, розташованих за кордоном України;
- вносити в державні органи пропозиції з питань, що стосуються біржової діяльності;
- видавати біржові бюлетені, довідники та інші інформаційні та рекламні видання;

- здійснювати інші функції, передбачені статутом біржі.

Стаття 4 Закону «Про товарну біржу» визначає обов'язки цієї організації. Товарна біржа, зокрема, забезпечує створення необхідних умов для біржової торгівлі, регулювання біржових операцій, регулювання цін на підставі співвідношення попиту та пропозиції на товари, що обертаються на біржі. Біржа зобов'язана надавати організаційні та інші послуги членам і відвідувачам біржі, здійснювати збирання, обробку і поширення інформації, пов'язаної з кон'юнктурою ринку.

3. Види біржових угод

Залежно від місця укладання закон розрізняє *біржові* та *позабіржові угоди*, що мають, проте, однакову юридичну природу.

Біржовими угодами є дії громадян і організацій щодо встановлення, зміни або припинення цивільних прав або обов'язків, які вчинені на біржі в результаті біржових торгів. Укладаються ці угоди через посередників - брокерські контори і брокерів, а не самими продавцями і покупцями реального товару. Виконуються біржові угоди поза біржею (товару як такого на біржі немає). Біржова угода має юридичні ознаки звичайної угоди щодо змісту, структури тексту, форми тощо.

На біржові та позабіржові угоди поширюються одні й ті самі правові норми про угоди. Йдеться, по-перше, про норми розділу I глави 3 Цивільного кодексу Української РСР (ст. 41-61), по-друге, про відповідні статті розділу II «Окремі види зобов'язань», що регулюють відносини купівлі-продажу, міни, поставки. Разом з тим біржова угода має певні юридичні особливості. Тому види, особливості укладання біржових угод урегульовано ст. 15 «Біржові операції» та ст. 17 «Правила біржової торгівлі» Закону «Про товарну біржу». Детально біржові угоди регулюються Правилами біржової торгівлі, затвердженими біржовими комітетами, а зміст цих угод визначається Типовими контрактами, які також затверджують біржові комітети.

Щоб відрізнити біржові угоди від звичайних, небіржових, законодавець, по-перше, визначає, що діяльність щодо їх укладення називається **біржовими операціями**; по-друге, встановлює особливі умови, яким має відповідати біржова угода.

Предметом біржової угоди є так званий біржовий товар. Згідно з її а) ст. 15 Закону «Про товарну біржу» біржова угода може бути укладена на купівлю-продаж, поставку та обмін *товарів, які допущені для обігу на товарній біржі*. Вимоги до біржового товару регулюються правилами біржової торгівлі окремих бірж.

Як правило, біржі здійснюють обмін (товарооборот) товарів, що характеризуються якісною однорідністю (речі, визначені родовими ознаками, взаємозамінюваний товар). Обов'язковою вимогою є те, що біржовий товар не повинен потребувати додаткового узгодження його характеристик. Товар, який подається біржі, має відповідати встановленим стандартам. Якщо він частково втратив споживчі якості, відповідні дані мають бути відомі всім учасникам біржового торгу.

Відмінність між біржовими і небіржовими угодами полягає також у тому, що суб'єктами (учасниками) біржових угод можуть бути лише *члени біржі*.

Біржові угоди за різними критеріями поділяються на види. Найбільш загальним критерієм поділу є *час виконання угоди*. Згідно з цим критерієм є угоди:

- з негайним виконанням («угоди на реальний товар» або «касові угоди»). Така назва угод зумовлена тим, що придбання або відчуження товару передбачає у цьому разі саме «негайне» виконання угоди. За такою угодою товар має знаходитися на одному з вказаних біржею складів і передаватися покупцеві негайно. Конкретний термін визначається Правилами біржової торгівлі;
- термінові (угоди на строк). Згідно з такими угодами організація-продавець передає у певний, визначений сторонами строк у власність (повне господарське відання) організації-покупця товар, а покупець зобов'язується прийняти і оплатити товар на умовах (щодо строку платежу, ціни), встановлених договором. По суті, це договори поставки біржового товару, строки виконання яких визначаються наперед, на майбутнє. Оскільки йдеться про поставки в майбутньому, така біржова угода називається угодою на строк, або форвардною угодою.

Форвардний контракт - це стандартний документ, який засвідчує зобов'язання особи придбати (продати) цінні папери, товари або кошти у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін такого продажу під час укладення такого форвардного контракту.

При цьому будь-яка сторона форвардного контракту має право відмовитися від його виконання виключно за наявності згоди іншої сторони контракту або у випадках, визначених цивільним законодавством.

Претензії щодо невиконання або неналежного виконання форвардного контракту можуть пред'являтися виключно емітенту такого форвардного контракту.

Продавець форвардного контракту не може передати (продати) зобов'язання за цим контрактом іншим особам без згоди покупця форвардного контракту.

Покупець форвардного контракту має право без погодження з іншою стороною контракту в будь-який момент до закінчення строку дії (ліквідації) форвардного контракту продати такий контракт будь-якій іншій особі, включаючи продавця такого форвардного контракту.

Строк зазначається у договорі (біржовому контракті). Найбільша тривалість цього строку також регулюється біржею в Правилах біржової торгівлі.

До угод на строк відносяться також біржові угоди з товаром, який знаходиться в дорозі, а також з товаром із наступним надходженням. Характерною особливістю угоди на строк є те, що договори такого роду можна багаторазово перепродувати на біржі аж до моменту остаточної поставки товару.

З огляду на юридичний спосіб забезпечення виконання вирізняються *біржові угоди із заставою*. Особливістю цього виду угод є те, що крім основних предметів угод до їх змісту входить і зміст іншого договору - договору застави. Він полягає в тому, що в момент укладання основного договору один контрагент виплачує іншому суму, визначену договором як застава. Отже, щодо цієї угоди крім основного діє також договір застави.

Залежно від особи заставодавця цей вид біржової угоди має два підвиди: *угода із заставою на купівлю* (заставодавцем є покупець) і *угода із заставою на продаж* (заставодавцем є продавець).

У разі невиконання боржником забезпеченого заставою зобов'язання задоволення майнових вимог кредитора проводиться за рахунок заставленої суми. У разі спору це відбувається за рішенням біржового арбітражу.

Одним з видів біржових угод на строк є *ф'ючерсні угоди*, предметом яких є стандартні біржові контракти на стандартизований товар з визначеним наперед строком виконання, але за ціною, встановленою на день укладання контракту.

Ф'ючерсний контракт визначається Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств» як стандартний документ, який засвідчує зобов'язання придбати (продати) цінні папери, товари або кошти у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін на момент виконання зобов'язань сторонами контракту.

При цьому будь-яка сторона ф'ючерсного контракту має право відмовитися від його виконання виключно за наявності згоди іншої сторони контракту або у випадках, визначених цивільним законодавством.

Покупець ф'ючерсного контракту має право продати такий контракт протягом строку його дії іншим особам без погодження умов такого продажу з продавцем контракту.

Особливості ф'ючерсної угоди полягають у тому, що;

- предметом ф'ючерсної угоди є купівля-продаж біржового контракту на певний товар, а не реального товару;
- предмет контракту і сам контракт мають бути стандартними (в тому числі щодо кількості та якості товару, способу встановлення ціни тощо), оскільки це необхідно для підтримки біржового обігу ф'ючерсів;
- біржовий контракт (предмет ф'ючерса) укладається за умови, що він має вказане біржею стандартне місце поставки, але може вільно продаватися і купуватися на біржі протягом усього строку своєї дії (до визначеного біржею «ліквідаційного строку»);
- особливістю прав продавця ф'ючерса є можливість зворотного його викупу за біржовим курсом (ціною ф'ючерсного ринку) у будь-який момент до закінчення ліквідаційного строку. З свого боку, покупець має право вільного продажу ф'ючерса за таким же курсом і до того ж строку.

Таким чином, ф'ючерс, маючи стандартне місце поставки, є предметом біржової купівлі-продажу протягом терміну його дії. Обіг ф'ючерсів забезпечують біржові спекулянти ф'ючерсами. Як учасники біржових торгів, вони привласнюють різницю між ціною кожного ф'ючерса (ціною ф'ючерсного ринку) і реальною ціною на товар на момент виконання ф'ючерса.

Комерційна ідея ф'ючерса полягає у страхуванні як продавця, так і покупця від несприятливого коливання цій на даний товар.

Продавець реального товару має змогу залежно від курсу цін реального і ф'ючерсного ринків викупити контракт і продати товар за ціною, більш вигідною, ніж ціна контракту.

Покупець, якщо він не заінтересований у ціні контракту на день його виконання, може продати його на біржі.

Купівля-продаж ф'ючерсів з метою страхування від несприятливого коливання цін на біржовий товар протягом строку їх дії називається **хеджуванням**.

Наступним видом біржових угод є **опціон**, тобто стандартний документ, який засвідчує право придбати (продати) цінні папери (товари, кошти) на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією ціни на час укладення такого опціону або на час такого придбання за рішенням сторін контракту.

Перший продавець опціону (емітент) несе безумовне та безвідкличне зобов'язання щодо продажу цінних паперів (товарів, коштів) на умовах укладеного опціонного контракту.

Будь-який покупець опціону має право відмовитися у будь-який момент від придбання таких цінних паперів (товарів, коштів).

Претензії стосовно неналежного виконання або невиконання зобов'язань опціонного контракту можуть пред'являтися виключно емітенту опціону.

Опціон може бути проданий без обмежень іншим особам протягом строку його дії.

4. Правила біржової торгівлі

Правовий режим і функції Правил біржової торгівлі регулює ст. 17 Закону «Про товарну біржу». Ця стаття визначає обов'язковий зміст Правил, коло питань діяльності біржі, на які вони поширюються, основні заборони, що мають діяти на товарній біржі. Правила регулюють:

- порядок здійснення біржових операцій;
- порядок ведення біржової торгівлі;
- процедуру біржового арбітражу з цих питань. Правила біржової торгівлі визначають:
- строк та місце проведення біржових операцій;
- склад **учасників біржових торгів і сукупність вимог, що ставляться до них**;
- порядок здійснення та реєстрації біржових операцій;
- порядок надання та розмір плати за користування послугами біржі;
- відповідальність учасників та працівників біржі за невиконання або неналежне виконання правил біржової торгівлі;
- інші положення, встановлені органами управління біржі.

Правила біржової торгівлі затверджуються загальними зборами членів біржі або уповноваженим ними органом.

Закон «Про товарну біржу» передбачає, що на кожній товарній біржі мають діяти загальні заборони, а саме:

- забороняються купівля і продаж товарів та контрактів з метою впливу на динаміку цін (тобто навмисна їхня скупка) як однією особою безпосередньо, так і через підставних осіб;
- забороняються будь-які погоджені дії учасників біржової торгівлі з метою зміни чи фіксації поточних біржових цін;
- забороняється поширення неправдивих відомостей, що можуть призвести до штучної зміни кон'юнктури.

Не підлягає розголошенню зміст біржової угоди (за винятком назви товару, кількості, ціни, місця і строку виконання). Цю інформацію може бути надано тільки на письмову вимогу судам, органам прокуратури, служби безпеки, внутрішніх справ, арбітражному суду та аудиторським організаціям у випадках, передбачених законодавством України.

Правила біржової торгівлі регулюють процедуру проведення біржових торгів, яка має приблизно такий вигляд.

1. Юридична особа, що бажає купити або продати біржовий товар, подає брокеру заявку за встановленою формою з повною інформацією щодо предмета угоди в строк, встановлений Правилами (як правило, не пізніше ніж за три доби до проведення торгів). Заявки реєструються і вводяться до банку даних (інформаційної системи) біржі, де вони знаходяться протягом певної кількості торгів, встановленої Правилами.

Разом із тим наявні товари, що вимагають негайної реалізації (протягом одного біржового дня), виставляються на біржі шляхом безпосереднього подання заявки біржовому брокеру у

встановлений час. Якщо такі товари не продані протягом дня, вони або знімаються з торгів, або за згодою брокера-продавця вводяться в банк даних.

2. У визначений час (за день до початку торгів) брокери мають одержати інформаційні листи, в яких зазначаються перелік виставлених на торги товарів на цей біржовий день, їх кількість, ціна.

Перед початком торгів проводиться реєстрація брокерів, що прибули на торги. Після цього вони допускаються в торговельний зал біржі.

3. Торги розпочинаються за встановленим сигналом. Після цього виставлені на торги товари оголошуються на інформаційному табло (на деяких біржах голосом). У момент оголошення брокер-продавець і брокер-покупець голосом і спеціальними професійними жестами домовляються щодо укладення майбутньої угоди.

Закінчуються біржові торги згідно із встановленим сигналом, після чого укласти біржові угоди не можна.

Біржова угода вважається укладеною з моменту її реєстрації на біржі. Оформлення і реєстрацію біржових угод усіх видів здійснює реєстраційне бюро (палата) біржі у встановлений Правилами час. Зареєстровані на біржі угоди не підлягають нотаріальному засвідченню.

За порушення Правил біржової торгівлі встановлюються (в самих же Правилах) *санкції*, які застосовуються біржею. Як правило, це штрафи у визначених розмірах, хоча може застосовуватися і така санкція, як позбавлення брокера права протягом певного часу брати участь у торгах. Рішення про застосування санкцій за порушення Правил біржової торгівлі приймається від імені біржового комітету його відповідальним представником (наприклад, генеральним директором біржі) у формі розпорядження.

Регулюючи особливості розгляду спорів за біржовими угодами, правила біржового арбітражу визначають склад біржового арбітражу, процедуру розгляду та вирішення спорів, оголошення рішення, його виконання та перегляд.

5. Правовий статус фондової біржі

Фондова біржа являє собою організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами, що можуть вільно продаватися і купуватися. Саме фондова біржа зосереджує попит і пропозицію цінних паперів, сприяє формуванню їх біржового курсу та виконує інші функції, пов'язані з обігом цінних паперів.

Правову основу діяльності фондової біржі становить закон України від 18 червня 1991 р. «Про цінні папери і фондову біржу», інші акти законодавства України, статут та правила фондової біржі.

Фондова біржа створюється у формі акціонерного товариства (закритого або відкритого) не менш як 20 засновниками - торговцями цінними паперами (банками, акціонерними товариствами, статутний *фонд* яких сформовано за рахунок виключно іменних акцій, та іншими товариствами, для яких операції з цінними паперами є виключним видом їхньої діяльності). Засновники повинні мати дозвіл на здійснення комерційної і комісійної діяльності з цінними паперами. Частка статутного фонду, що належить одному акціонеру — торговцю цінними паперами, не може перевищувати 5 відсотків.

Реєструються фондові біржі відповідно до Положення про реєстрацію фондових бірж та торговельно-інформаційних систем і регулювання їх діяльності, затвердженого наказом Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 15 січня 1997 р.

Перелік документів, що подаються на реєстрацію до Державної комісії, вміщено в п. 28 зазначеного Положення. Рішення про видачу Свідоцтва про реєстрацію фондової біржі (або про відмову у видачі - за наявності підстав) приймається не пізніше 30 календарних днів з дня одержання передбачених Положенням документів.

Фондова біржа набуває прав юридичної особи з моменту її реєстрації. Підставою здійснення діяльності фондовою біржею є Свідоцтво про реєстрацію фондової біржі, яке видається терміном на 2 роки і діє на всій території України. Продовження терміну дії Свідоцтва здійснюється в порядку, встановленому для його одержання.

Статут та правила фондової біржі затверджуються її вищим органом - зборами акціонерів.

У статуті фондової біржі визначаються:

1) її найменування і місцезнаходження;

- 2) найменування і місцезнаходження засновників;
- 3) розмір статутного фонду;
- 4) умови і порядок прийняття в члени і виключення з членів фондової біржі;
- 5) права і обов'язки членів фондової біржі;
- 6) організаційна структура;
- 7) компетенція і порядок створення керівних органів;
- 8) порядок і умови відвідування фондової біржі;
- 9) порядок і умови застосування санкцій, встановлених фондовою біржею;
- 10) порядок припинення діяльності,

У статуті можуть передбачатися інші положення, що стосуються створення і діяльності фондової біржі.

Правила фондової біржі є локальним нормативним актом, що регламентує її діяльність, пов'язану з торгівлею цінними паперами. У зв'язку з цим правила повинні передбачати:

- 1) види угод, що укладаються на фондовій біржі;
- 2) порядок торгівлі на фондовій біржі;
- 3) умови допуску цінних паперів на фондову біржу;
- 4) умови і порядок передплати на цінні папери, що котируються на фондовій біржі;
- 5) порядок формування цін біржового курсу та їх публікації;
- 6) обов'язки членів біржі щодо ведення обліку та інформації, внутрішній розпорядок роботи комісії фондової біржі, порядок їхньої діяльності;
- 7) систему інформаційного забезпечення фондової біржі;
- 8) види послуг, що надаються фондовою біржею, і розмір плати за них;
- 9) правила ведення розрахунків на фондовій біржі;
- 10) інші положення, що стосуються діяльності фондової біржі.

Законодавство передбачає особливі умови припинення діяльності фондової біржі. Її діяльність припиняється у тому разі, коли число членів біржі стає меншим за 10. Якщо у фондовій біржі залишилося 10 членів, її діяльність припиняється у випадку неприйняття нових членів протягом шести місяців.

Оскільки фондова біржа є акціонерним товариством, її діяльність припиняється відповідно до законодавства України про господарські товариства.

Тема 11: ЗАХИСТ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АРБІТРАЖНОМУ СУДІ

1. Правове становище арбітражних судів

Однією з необхідних умов успішного функціонування всіх елементів створюваного в Україні ринкового механізму є законність і дисципліна в діяльності суб'єктів господарювання.

У процесі господарювання між підприємствами, державними та іншими органами виникають, функціонують та припиняються численні господарські відносини.

Ринковий механізм, як і будь-яке інше складне явище, не може розвиватися без зіткнень і конфліктів, що призводять до суперечностей між суб'єктами господарської діяльності.

Такі суперечності між підприємствами, організаціями, державними та іншими органами стосовно їхніх прав та обов'язків у господарських відносинах називаються **господарськими спорами**. Саме ці господарські спори і є предметом розгляду та вирішення арбітражного суду.

Арбітражний суд є однією з гілок судової влади (поряд із загальними судами), на яку законом покладено здійснення правосуддя у господарських відносинах. Арбітражний суд є незалежним органом у вирішенні всіх господарських спорів, що виникають між юридичними особами, державними та іншими органами.

Організація і діяльність арбітражного суду визначаються Конституцією України, Законом України від 4 червня 1991 р. «Про арбітражний суд» (Відомості Верхов. Ради України— 1992.- №36- Ст. 469), Арбітражним процесуальним кодексом України, що прийнятий Верховною Радою України 6 листопада 1991 р. (Відомості Верхов. Ради України - 1992- № 6.- Ст. 56; 1993- Ха 33- Ст. 347), іншими законодавчими актами України, а також міждержавними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Арбітражний суд в Україні - правонаступник органів державного арбітражу (існували з 1931 по 1991 р.) - хоча і зберіг ряд притаманних державному арбітражу ознак, проте зазнав великих змін як у правовому статусі, так і в регламентації його діяльності.

З органу, наділеного повноваженнями управлінського характеру (що обумовлювалося місцем державного арбітражу в адміністративно-командній системі керівництва економікою), його перетворено на орган, що здійснює правосуддя в господарських відносинах і є незалежним при виконанні цієї функції.

Правова природа арбітражного суду як органу правосуддя визначається завданнями та повноваженнями, якими його наділено для виконання цих завдань. Відповідно до ст. 3 Закону «Про арбітражний суд» його завданнями є такі:

- захист прав та охоронюваних законом інтересів учасників господарських правовідносин;
- сприяння зміцненню законності у сфері господарських відносин;
- внесення пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання господарської діяльності.

Організація арбітражних судів в Україні. В Україні діють Вищий арбітражний суд України, арбітражний суд Автономної Республіки Крим, арбітражні суди областей, міст Києва і Севастополя, які становлять *єдину систему арбітражних судів*. Верховна Рада України за поданням Голови Вищого арбітражного суду може утворювати й інші ланки арбітражних судів (міські, міжрайонні, районні арбітражні суди та ін.).

Місцеві арбітражні суди (Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя) є основною ланкою арбітражної судової системи, оскільки саме вони виконують майже весь обсяг роботи щодо вирішення господарських спорів і стоять найближче до господарського життя та до конфліктів, які в ньому виникають. Для виконання покладених на них завдань місцеві арбітражні суди виконують такі повноваження:

- вирішують господарські спори, віднесені до їхньої компетенції;
- розглядають справи про банкрутство;
- переглядають у порядку нагляду рішення, ухвали, постанови відповідного арбітражного суду;
- вивчають і узагальнюють практику застосування законодавства, аналізують статистику вирішення господарських спорів, вносять пропозиції до Вищого арбітражного суду України, спрямовані на вдосконалення правового регулювання господарської діяльності та практики вирішення господарських спорів;
- ведуть роботу, спрямовану на попередження правопорушень у сфері господарських відносин;
- здійснюють інші повноваження, надані їм законодавством.

До складу місцевого арбітражного суду входять: голова, перший заступник голови, заступники голови та судді (кількість їх у конкретному суді залежить від обсягу роботи, зокрема, від кількості справ, що розглядаються).

Для вирішення організаційних питань місцеві арбітражні суди можуть утворювати президію.

Вищий арбітражний суд України очолює єдину систему арбітражного суду. Він є найвищим органом у вирішенні господарських спорів і здійсненні нагляду щодо рішень, ухвал, постанов арбітражних судів України та контролю за їхньою діяльністю.

Вищий арбітражний суд України складається з Голови, першого заступника Голови, заступників Голови та суддів і діє у складі:

- пленуму Вищого арбітражного суду;
- президії Вищого арбітражного суду;
- судових колегій по розгляду спорів та перегляду рішень, ухвал та постанов.

Вищий арбітражний суд України:

- 1) вирішує господарські спори, віднесені до його компетенції Арбітражним процесуальним кодексом України, іншими законодавчими актами України, міждержавними договорами й угодами; може в межах підвідомчості арбітражних судів України прийняти до свого провадження будь-який господарський спір;
- 2) переглядає в порядку нагляду рішення, ухвали, постанови Вищого арбітражного суду, арбітражного суду Автономної Республіки Крим, арбітражних судів областей, міст Києва і Севастополя;
- 3) вивчає і узагальнює практику застосування законодавства, забезпечує однаковість практики, аналізує статистику вирішення господарських спорів; дає роз'яснення арбітражним судам з питань практики застосування законодавства України, яке регулює відносини в господарській сфері та порядок вирішення господарських спорів.

Роз'яснення Вищого арбітражного суду є обов'язковими для суддів і учасників господарських правовідносин, що застосовують законодавство, з якого дано таке роз'яснення;

- 4) веде роботу, спрямовану на попередження правопорушень у сфері господарських відносин;
- 5) здійснює організаційне керівництво арбітражним судом Автономної Республіки Крим, арбітражними судами областей, міст Києва і Севастополя, несе відповідальність за організацію, стан і вдосконалення їхньої діяльності, перевіряє і поширює позитивний досвід роботи арбітражних судів республіки;
- 6) забезпечує підбір і підготовку кандидатів у судді, підвищення кваліфікації працівників арбітражних судів, організовує роботу з матеріально-технічного забезпечення арбітражних судів і створення належних умов для їхньої діяльності, нормативного забезпечення, ведення статистичного обліку;
- 7) здійснює інші повноваження, надані йому законодавством.

З метою підготовки науково обґрунтованих рекомендацій із питань організації та діяльності арбітражного суду, розробки пропозицій щодо вдосконалення законодавства, порядку і практики розгляду господарських спорів при Вищому арбітражному суді

України створюється науково-консультативна рада за участю провідних учених та інших висококваліфікованих спеціалістів. Її склад, порядок організації і діяльності затверджує президія Вищого арбітражного суду.

2. Підвідомчість справ арбітражним судам. Підсудність справ

У юридичній літературі немає загальноприйнятого визначення поняття *підвідомчості господарських справ*. Висловлені з цього приводу думки зводяться в основному до того, що під підвідомчістю розуміється компетенція певних органів або коло справ, віднесених до неї.

Інститут підвідомчості використовується для визначення кола справ, віднесених до відання арбітражного суду. Для розмежування справ, що належать до відання того чи іншого арбітражного суду, застосовується термін *«підсудність справ»*.

Підвідомчість господарських справ розмежовується за двома ознаками:

- а) *суб'єктною* - залежно від суб'єктів спору;
- б) *предметною* — залежно від предмета спору.

Загальне правило суб'єктної підвідомчості господарських справ полягає в тому, що господарські справи у спорах між юридичними особами, громадянами-підприємцями, державними та іншими органами підвідомчі арбітражному суду.

Отже, господарські справи у спорах, де хоча б однією стороною є громадянин як фізична особа (не підприємець), розглядаються загальними судами.

Стосовно предметної підвідомчості, яка охоплює такі поняття, як предмет та характер спору, діє таке саме правило: господарські справи у спорах, що виникають між юридичними особами, громадянами-підприємцями, державними та іншими органами, підвідомчі арбітражному суду. Але з цього правила є два винятки:

1) спори між організаціями, які впливають з договорів на перевезення вантажу в прямому міжнародному залізничному і повітряному вантажному сполученні, розглядаються загальними судами;

2) деякі категорії спорів віднесено до відання інших органів (вони розглядаються в адміністративному порядку). Це, зокрема:

- спори, що виникають при погодженні стандартів та технічних умов;
- спори про встановлення цін на продукцію, а також тарифів на послуги (виконання робіт), якщо ці ціни і тарифи відповідно до законодавства не можуть бути встановлені за згодою сторін;
- інші спори, вирішення яких віднесено законодавством України та міждержавними договорами й угодами до відання інших органів.

Підвідомчість господарських справ арбітражному суду визначається, в першу чергу. Законами України «Про арбітражний суд» (ст. 1), «Про зовнішньоекономічну діяльність» (ст. 38, 39) та «Про банкрутство» (ст. 4), а також Арбітражним процесуальним кодексом України (ст. 12-17).

Відповідно до ст. 12 Арбітражного процесуального кодексу України (далі - АПК) арбітражному суду підвідомчі:

- справи у спорах, що виникають при укладенні, зміні і розірванні господарських договорів. У науці арбітражного процесу ці спори умовно іменуються переддоговірними;
- справи у спорах, що виникають при виконанні договорів.

Такі спори можуть виникати з приводу неналежного виконання зобов'язань і стосуватися як виконання зобов'язання в натурі, так і застосування до порушника передбачених законом чи договором майнових санкцій (штрафів та відшкодування збитків);

- справи у спорах, що виникають з інших підстав (наприклад, про відшкодування збитків, завданих підприємству в результаті виконання вказівок державних чи інших органів тощо).

Спори, що виникають при виконанні договорів та з інших підстав, також умовно називаються майновими;

- справи у спорах про визнання недійсними актів із підстав, зазначених у законодавстві (наприклад, видання акту, що не відповідає компетенції органу або вимогам законодавства, або виникнення у зв'язку з цим спірних питань — ст. 27 Закону «Про підприємства в Україні»);
- справи про банкрутство. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про банкрутство» провадження справ про банкрутство регулює АПК України з урахуванням особливостей, передбачених зазначеним Законом, а про банкрутство банків — також з урахуванням вимог Закону України «Про банки і банківську діяльність»;
- справи за заявами органів Антимонопольного комітету України з питань, віднесених законодавчими актами до їхньої компетенції.

Розмежування компетенції арбітражних судів щодо розгляду зазначених вище господарських справ здійснюється за двома ознаками: родовою (тобто за родом справи) і територіальною (за місцезнаходженням сторін). У зв'язку з цим розрізняють родову підсудність, за допомогою якої розмежовують компетенцію арбітражних судів «по вертикалі», і територіальну підсудність, яка використовується для розмежування компетенції між арбітражними судами одного рівня - «по горизонталі».

Визначаючи родову підсудність господарських справ, ст. 14 АПК встановлює, що Вищий арбітражний суд розглядає справи у спорах:

- у яких однією зі сторін є вищий або центральний орган виконавчої влади. Національний банк України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим або Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські ради чи обласні Київська та Севастопольська державні адміністрації;
- матеріали яких містять державну таємницю;
- що прямо віднесені до його підсудності законами України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Вищий арбітражний суд може в межах підвідомчості справ арбітражним судам України прийняти до свого провадження будь-яку справу.

Всі інші підвідомчі арбітражним судам справи, крім тих, що підсудні Вищому арбітражному суду, розглядаються арбітражними судами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя за загальним правилом територіальної підсудності:

- справи у переддоговірних спорах та у спорах про визнання договорів недійсними розглядаються арбітражним судом за місцезнаходженням сторони, зобов'язаної за договором здійснити на користь іншої сторони певні дії (передати майно, виконати роботу, надати послуги, сплатити гроші тощо);
- справи у майнових спорах та з інших підстав, а також справи про визнання недійсними актів, що розглядаються за місцезнаходженням відповідача;
- справи у спорах за участю кількох відповідачів, що розглядаються арбітражним судом за місцезнаходженням одного з відповідачів на вибір позивача;
- справи про банкрутство, що розглядаються арбітражним судом за місцезнаходженням боржника. Із загального правила територіальної підсудності зроблено один виняток:
- віднесені до підсудності місцевих арбітражних судів справи у спорах, що виникають із договору перевезення, в яких одним із відповідачів є орган транспорту, розглядаються арбітражним судом за місцезнаходженням цього органу.

3. Доарбітражне врегулювання господарських спорів

Чинне законодавство вимагає від підприємств та організацій, щоб вони до подання позову вжили заходів щодо врегулювання господарських спорів з іншою стороною.

Доарбітражне врегулювання господарських спорів -це сукупність заходів, що підлягають здійсненню підприємствами та організаціями, права яких порушені, для безпосереднього вирішення спорів, що виникли, з підприємствами та організаціями, які порушили майнові права та інтереси, до звернення з позовом до арбітражного суду.

Значення доарбітражного врегулювання господарських спорів розкривається через функції, які виконує ця стадія господарського процесу.

По-перше, доарбітражне врегулювання покликане забезпечити якомога швидше відновлення порушених прав підприємств та організацій.

По-друге, воно сприяє виявленню і усуненню причин та умов виникнення господарських правопорушень.

По-третє, доарбітражне врегулювання сприяє організації та підвищенню рівня укладання та виконання господарських договорів.

Виходячи зі змісту чинного законодавства можна виділити: загальний порядок доарбітражного врегулювання господарських спорів (він регламентований нормами розділу 11 АПК України - ст. 5-11); спеціальний порядок доарбітражного врегулювання господарських спорів (визначається нормами інших нормативних актів), який застосовується щодо пред'явлення і розгляду претензій до органів транспорту та підприємств зв'язку.

Враховуючи, що порядок укладання господарських договорів раніше вже було висвітлено, схематично доарбітражне врегулювання розбіжностей, що виникають при укладанні, зміні та розірванні договорів, можна зобразити таким чином:

а) підприємство, що одержало проект договору, за наявності заперечень щодо його умов складає протокол розбіжностей і в двадцятиденний строк разом із підписаним договором (із застереженням) надсилає його автору проекту договору. Підприємство, що одержало протокол розбіжностей, зобов'язане протягом 20 днів розглянути його, вжити заходів до врегулювання розбіжностей, а неврегульовані розбіжності передати на розгляд арбітражного суду;

б) підприємство, яке вважає за необхідне змінити чи розірвати договір, надсилає пропозиції про це другій стороні договору.

Сторона, яка одержала пропозицію, повинна відповісти на неї в двадцятиденний строк.

Доарбітражне врегулювання спору, що виник унаслідок порушення прав і законних інтересів підприємства, здійснюється шляхом пред'явлення підприємством-потерпілим письмової претензії до підприємства-порушника.

Претензія підлягає розгляду в місячний строк із дня її одержання. Про результати розгляду претензії її заявник повідомляється у письмовій формі (так звана відповідь на претензію).

Надсилання відповіді є обов'язковим незалежно від того, задовольняються чи ні вимоги заявника. За порушення строків розгляду претензії встановлена майнова відповідальність, яку може застосувати арбітражний суд при прийнятті рішення — стягнення в доход державного бюджету з підприємства, організації, що припустилися такого порушення, штрафу у розмірі 2 відсотків від суми претензії, але не менш як 5 розмірів неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і не більше як 100 розмірів неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Разом з тим слід мати на увазі таке:

- справи за заявою прокурора чи його заступника, Антимонопольного комітету України та його територіальних відділень порушуються арбітражним судом незалежно від вжиття сторонами заходів доарбітражного врегулювання спорів (ч. 3 ст. 5 АПК);
- вимоги щодо доарбітражного врегулювання господарських спорів не поширюються на спори про визнання договорів недійсними, спори про визнання недійсними актів державних та інших органів, підприємств та організацій, які не відповідають законодавству і порушують права та охоронювані законом інтереси підприємств і організацій (далі — акти), спори про стягнення заборгованості за опротестованими векселями, а також на спори про звернення стягнення на заставлене майно;
- правила про доарбітражне врегулювання спорів не застосовуються щодо провадження у справах про банкрутство, оскільки воно регламентує умови і процедуру визнання юридичних осіб банкрутами, а не процес вирішення спорів.

4. Вирішення спорів арбітражним судом

Діяльність арбітражного суду з розгляду господарських справ і вирішення господарських спорів розвивається у певній послідовності і складається з окремих стадій.

Порушення справи. Арбітражний суд порушує справи за позовними заявами:

- підприємств та організацій, які звертаються до арбітражного суду за захистом своїх прав та інтересів, що охороняються законом;
- державних та інших органів, які звертаються до арбітражного суду у випадках, передбачених законодавчими актами України;
- прокурорів та їх заступників, які звертаються до арбітражного суду в інтересах держави. Якщо прокурор звертається до арбітражного суду в інтересах держави, в позовній заяві має бути зазначено орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах.

Арбітражний суд порушує справи про банкрутство за письмовою заявою будь-якого з кредиторів, боржника, органів державної податкової служби або державної контрольно-ревізійної служби.

Позовна заява подається до арбітражного суду в письмовій формі і підписується керівником підприємства, організації, державного чи іншого органу, іншою особою, повноваження якої визначені законодавством або установчими документами, прокурором чи його заступником, громадянином - суб'єктом підприємницької діяльності або його представником.

Позивач (прокурор) зобов'язаний при поданні позову надіслати сторонам копії позовної заяви та доданих до неї документів, якщо цих документів у сторін немає. Зміст позовної заяви та документи, що додаються до неї, визначені відповідно до ст. 54 та 57 АПК. З позовної заяви до арбітражного суду сплачується державне мито, розміри якого встановлені Законом України від 11 липня 1995 р. «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів»:

- із позовних заяв майнового характеру - 5 відсотків ціни позову, але не менше 0,25 неоподаткованого мінімуму доходів громадян;
- із позовних заяв немайнового характеру - 5 неоподаткованих мінімумів доходів громадян;
- із заяв у переддоговірних спорах - 6 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, якщо справа підлягає розгляду у Вищому арбітражному суді України, та 5 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, якщо справа підлягає розгляду в інших арбітражних судах;
- із заяв про перевірку рішень — 50 відсотків ставки, що підлягає сплаті при розгляді справи в першій інстанції, а зі спорів майнового характеру — ставки, обчисленої виходячи з оспорюваної суми.

Питання про прийняття позовної заяви вирішує суддя. При цьому за наявності обставин, що свідчать про відсутність права на позов (вони зазначені у ст. 62 АПК), суддя відмовляє в прийнятті позовної заяви. Якщо ж заявник (позивач, прокурор) має право на подання позову, але припустився порушень у його реалізації тобто не дотримався правил подання позовної заяви, суддя повертає позовну заяву і додані до неї матеріали без розгляду. Підстави для повернення містяться в ст. 63 АПК. Після усунення допущених порушень заявник може звернутися до арбітражного суду повторно.

У разі відсутності підстав для відмови в прийнятті позовної заяви чи для повернення її заявникові суддя» прийнявши позовну заяву, не пізніше п'яти днів із дня її надходження виносить ухвалу про порушення провадження у справі, в якій зазначає час і місце проведення арбітражного засідання та дії, які необхідно вчинити сторонам, тощо.

З метою забезпечення правильного і своєчасного вирішення господарського спору суддя й сам вчиняє певні дії з підготовки справи до розгляду (наприклад, призначає експертизу, витребує необхідні докази, зобов'язує представників сторін з'явитися на засідання, виконує інші дії згідно зі ст. 65 АПК).

Основною стадією арбітражного процесу є *вирішення господарських спорів*.

Розгляд справ у арбітражному суді здійснюється суддею одноособове. Для вирішення складних спорів до складу арбітражного суду вводяться додатково два судді. Разом з тим справу може бути розглянуто і без участі представників сторін.

Порядок ведення засідання визначається суддею, а в разі розгляду справи трьома суддями - суддею, який головує в засіданні. Як правило, справи розглядаються у приміщенні арбітражного суду, хоча справи, що мають важливе громадське значення, можуть розглядатися безпосередньо на підприємствах та в організаціях.

При розгляді справи арбітражний суд може зіткнутися з такими обставинами, за яких спір не може бути вирішено в цьому засіданні (неявка сторін, неподання витребуваних доказів та ін.). У такому разі розгляд справи відкладається, і в ухвалі, що виноситься, вказуються час і місце наступного засідання.

Іноді арбітражний суд не в змозі розглянути справу до вирішення пов'язаної з нею іншої справи або в разі призначення експертизи, надсилання матеріалів до слідчих органів, заміни сторони її правонаступником. У цих випадках він *зупиняє провадження у справі*, а потім поновлює його після усунення обставин, які зумовили зупинення.

Від зупинення провадження у справі слід відрізнити *припинення провадження*, яке має місце з підстав, зазначених у ст. 80 АПК. Це підстави, які перешкоджають розгляду справи в арбітражному суді взагалі. Вони нагадують підстави відмови в прийнятті позовної заяви.

Так само *залишення позову без розгляду* (ст. 81 АПК) за своїми підставами має багато спільного з поверненням позову (ст. 63 АПК).

Можна говорити про те, що шляхом застосування норм таких процесуальних інститутів, як припинення провадження у справі та залишення позову без розгляду, суддя має можливість виправити помилки, яких він припустився при прийнятті позовної заяви.

Вирішення спору по суті (тобто задоволення позову чи відмова в позові повністю або частково) завершується прийняттям рішення. Рішення приймається в засіданні суддею за результатами обговорення всіх обставин справи, а якщо спір вирішується трьома суддями ~ більшістю голосів суддів. Рішення повинно за формою та змістом відповідати вимогам ст. 84 АПК.

Якщо арбітражний суд не вирішує спір по суті (наприклад, у разі відкладення розгляду справи, зупинення чи припинення справи тощо), то він виносить ухвалу.

Прийняте рішення оголошується суддею в засіданні після закінчення розгляду справи.

Суддя має право оголосити тільки резолютивну частину рішення, яка повинна бути викладена в письмовій формі, підписана суддею (суддями) і приєднана до справи.

Рішення і ухвали розсилаються сторонам, прокурору, який бере участь в арбітражному процесі, третім особам не пізніше п'яти днів після їх прийняття.

Рішення арбітражного суду набирають законної сили негайно після їх прийняття і підлягають обов'язковому виконанню підприємствами, організаціями та посадовими особами.

Виконання рішення арбітражного суду провадиться на підставі виданого ним наказу, який є виконавчим документом. Наказ надсилається одночасно з рішенням. Органами виконання рішення арбітражного суду є:

- установи банку (виконують накази про стягнення грошових сум);
- державні виконавці (виконують інші накази).

Виданий стягувачеві наказ може бути пред'явлено до виконання не пізніше трьох місяців з дня прийняття рішення.

За ухилення від виконання рішення підприємством чи організацією, яким наказ пред'явлено до виконання, арбітражний суд може стягнути в доход державного бюджету штраф у розмірі до 50 відсотків від суми виконання або до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо виконання не пов'язане з перерахуванням чи

списанням грошових сум (ст. 119 АПК). У разі втрати наказу арбітражний суд може видати його дублікат у порядку, визначеному ст. 120 АПК.

За загальним правилом вирішення господарських спорів завершується стадією виконавчого провадження.

Проте в арбітражному процесі є ще одна стадія — *перевірка рішень, ухвал та постанов* у порядку нагляду. Ця стадія виникає лише тоді, коли за заявою сторони чи за протестом прокурора або його заступника арбітражний суд перевіряє законність і обґрунтованість рішення, ухвали, постанови арбітражного суду, третейського суду або іншого органу, який у межах своєї компетенції вирішує господарський спір.

Крім того, арбітражний суд має право зі своєї ініціативи перевірити в порядку нагляду законність і обґрунтованість прийняття рішення.

З усього комплексу питань, пов'язаних із перевіркою рішень, ухвал, постанов, виділимо найголовніші:

- заява про перевірку рішення, ухвали, постанови в порядку нагляду подається і протест прокурора приноситься не пізніше двох місяців із дня прийняття рішення, ухвали, постанови. При цьому заява подається до арбітражного суду, який розглянув справу, а протест - до арбітражного суду, у компетенцію якого входить перевірка рішення, ухвали, постанови в порядку нагляду;
- перевірка рішення здійснюється не пізніше двох місяців із дня надходження заяви або протесту;
- рішення, ухвала, постанова можуть бути перевірені в порядку нагляду не пізніше одного року з дня їх прийняття;
- заява про перевірку рішення, ухвали, постанови повинна бути оплачена митом. Копія заяви (протесту) надсилається сторонам;
- за результатами перевірки в порядку нагляду приймається постанова, що надсилається сторонам і прокурору, який приніс протест.